

# CONTENTS

---

	Pages
I. INTRODUCTION	
(i) Life and Date of Śrī Raṅgarāmānuja ...	i
(ii) Kenopaniṣad—Structure and plan ...	iv
(iii) Editions consulted for collation and translation	viii
(iv) Table of cross-references ...	x
II. Kenopaniṣad—Bhāṣya—Text ...	1
III. Kenopaniṣad—Bhāṣya—Translation ...	1

# KENA UPANISHAD

WITH  
BHASHYA

I

## INTRODUCTION

According to orthodox arrangement Kenopaniṣad is placed after Īśāvāsyopaniṣad, though modern scholars hold that Kena chronologically belongs to the earliest period of the Upaniṣads, and Īśa to the second period.<sup>1</sup> Venkaṭanātha commented only on the Īśa Upaniṣad,<sup>2</sup> and it was left to Rāṅgarāmānuja to comment on the other important upaniṣads. Amongst other Upaniṣads, Sudarśana Sūri otherwise known as Śrutaprakāśikācārya had commented on the Subālopaniṣad, because of its extreme importance to the understanding of the integral or organic philosophy of the Upaniṣads.

Śrī Rāṅgarāmānuja, like so many others of his kind, led a quiet life and during a period that was not noted for any thing extraordinary in the life of the community to which he belonged. Neither the date of his birth nor of his demise has been recorded anywhere, which appears very strange when we remember that he was well known as a scholar of repute especially in all the branches of learning necessary for his ministry. The date however can be fixed roughly as he was the disciple of Anantācārya, the fifteenth occupant of the Garuṇītha reckoned from Śrī Rāmānuja in the Vaḍagalai line. He mentions Doḍḍayācārya or Mahārya or Mahācārya (c. 1540-1565)<sup>3</sup> the famous author of *Pārāśarya Vijaya*, (a refutation of Appayya Dīkṣita's *Nyāya Rakṣamaṇi*) and of the

1. Winternitz: *History of Sanskrit Literature* Vol. I.

2. cf. *Īśāvāsyopaniṣad Bhāṣya*, ed. and translated. S.V.O. Series No. 5.

3. Des cen. cat. XIX, 7677 Madras Oriental Mss. Lib. and Aufrecht Cat. Catal. I. 283,



*Caṇḍamāruta* commentary on the most brilliant controversial work *Śatadūṣaṇi* of Venkaṭanātha. He also controverts the writings of Appayya Dīkṣita himself. It is claimed that Appayya Dīkṣita and he were contemporaries, and it is probable that Raṅgarāmānuja was an younger contemporary of both these writers. Appayya Dīkṣita's date is variously fixed between 1552-1626 A.D. (A. V. Gopalacharya) or 1520-1592 A.D. (Mahāliṅga śāstri).<sup>1</sup>

That Raṅgarāmānuja lived about this time appears plausible from two facts. Raṅgarāmānuja was a native of Velāmūr, a village in the North Arcot District, South India. He belonged to the Sāmaveda. After his studies under Anantācārya (15th occupant of the Gurnpīṭha after Śrī Rāmānuja) he was directly initiated into Sannyāsa, without going through the second āśrama of Gṛhastha. It is said that he was given the sannyāsa by the 15th occupant of the Parakāla Mutt pontificate, Mysore:—

Yatsevāvaibhavallabdhā mayā paramahamsatā  
Tam aham śirasā vande Parakālamuniśvaram.

(*Chānd Up.* Bhāṣya introductory verse 4)

According to the history of the Parakāla Mutt we get at only one definite date, namely, that the 21st occupant of the Parakāla seat was born in the year 1577 śaka corresponding to 1655 A.D. He came to the seat in his 22nd year, that is in 1677 A.D. Allowing roughly 20 years to each occupant we find that its 15th occupant must have lived about 1577 A.D. This is a date which corresponds with that of Appayya Dīkṣita. Raṅgarāmānuja might have been aged about 25 years about this time. We can therefore conjecture that Raṅgarāmānuja was born somewhere about the middle of the 16th century.

There is a story current amongst the ācāryas of a meeting between Raṅgarāmānuja and Doḍḍayācārya. Doḍḍayācārya

1. *Tattva Bandu* : ed. Ramaswami Sastri, pp. 89-101. cf. Appayya Dīkṣita's *Siddhāntatālasaṅgraha* : ed. by S. Suryanarayana Sastri, Introduction y. 3.

after a victorious debate paid the former a visit at Conjeevaram. Finding Raṅgarāmānuja was intensely pre-occupied with his books he stood there watching him for a while. Then he drew Raṅgarāmānuja's attention to his presence with the words "O you have been busy drinking honey!" Raṅgarāmānuja quietly replied "If you would drive away all the bees, I can indeed leisurely drink honey."

We do not possess any details of his life except that he was a very illustrious teacher of the *Śrī-Bhāṣya* as his title *Śrī-Bhāṣyāmṛta-varṣiṇam* testifies. He seems to have written 60 works as he was also known as the *Ṣaṣṭi-prabandha-nirmātā*. All his works have not survived up to the present day and it has been almost impossible to find out the names of the lost works. The following are the works available to us: Upaniṣad-bhāṣyas on (1) Kena, (2) Kaṭha, (3) Praśna, (4) Muṇḍaka, (5) Māndūkya, (6) Taittirīya, (7) Bṛhadāraṇyaka, (8) Chāndogya, (9) Svetāśvatara, (10) Atharvaśikhā, (11) Māṇḍūkya, (12) Agnihṛdaya, and (13) Kauṣītaki Upaniṣads. He had written (14) *Śāriraka-śāstrārtha Dīpikā* (on the Vedānta Sūtras), (15) *Mūla-bhāva-prakāśikā* on the *Śrī Bhāṣya* (16) *Bhāva-prakāśikā* (on *Śrutaprakāśikā* commentary on the *Śrī-Bhāṣya*), and (17) *Viśaya-vākya-dīpikā*, commentary on the Upaniṣadic passages quoted in each Adhikaraṇa of the *Śrī-Bhāṣya*. (18) There is an original work called *Śrī-Rāmānuja-siddhānta-saṅgraha* which is yet in Mss. (a copy of this is in the S.V.O.I. Library collection). He had written Sanskrit commentaries on the Tamil Prabandha. But only two namely one on the *Tiruvāymoli* of Śaṭhakopa and the other on Āṇḍāl's *Tiruppāvai* are available. It is said that he wrote on

1 1st Meaning is God is the honey in the Upaniṣads. Doḍḍayācārya said Upaniṣads were being studied by Raṅgarāmānuja. Raṅgarāmānuja said that since Doḍḍayācārya had been driving away all the opponents to the Upaniṣads it was possible for him to be enjoying them.

The 2nd Meaning is Raṅgarāmānuja was never known as a debater but as a studious writer. A writer is an enjoyer too. Doḍḍayācārya was well-known as the debater of his age, the teacher who drove away intruding honey bees which sought to rob the honey of Truth.

the Periyālvār's *Pallāṇḍu* and Madhurakavi's *Kaṇṇinuṅṅīruttāmbu*, but we have not been able to trace them anywhere. The other works are so far as we know and have every reason to fear, irretrievably lost.

The writings and style of Raṅgarāmānuja follow the model set by Venkaṭanātha, close, relevant and never loose.

## II

### KENOPANIṢAD

Kenopaniṣad or the Talavakāropaniṣad belongs to the Sāmaveda. Sāmaveda has two Brāhmaṇas, the Tāṇḍin and the Talavakāra or Jaiminiya. Tāṇḍin is itself divided into seven (i) Pañcāvimsa (25-book) Brāhmaṇa, (ii) the Sadvimśa (the 26th book), (iii) Chāndogya Brāhmaṇa, of which the first two chapters deal with marriage and gṛhya rites whilst the eight remaining chapters comprise the Chāndogyopaniṣad. (iv) Sāma-vidhāna-brāhmaṇa, (v) Devatādhyāya, (vi) Vamśa (genealogy of teachers) and (vii) Samhitopaniṣad.

The Talavakāra Brāhmaṇa consists of five books. Of this the Jaiminiyopaniṣad-brāhmaṇa forms the fourth book. The Kenopaniṣad is a part of this Jaiminiyopaniṣad-brāhmaṇa. The fifth is called the Ārṣeya-brāhmaṇa. According to DR. HANS OERTTEL the Jaiminiya Brāhmaṇa contains four adhyāyas, each consisting of anuvākas which again contain khanda. The Kenopaniṣad is the 10th anuvāka of the fourth adhyāya.

Even as the Isopaniṣad deals with Brahman as the all-pervading Self, the Kenopaniṣad deals with the Transcendent Nature of Brahman, transcendent to all types of cognition.

In the first khanda, Its transcendence to all sensory cognitions (including the sensorium, the mind) and inexpressibility and incommunicability are intimated.

In the second khanda, it is pointed out that this transcendence over all cognition is not absolute, a fact already suggested by the phrase '*anyadeva.....*' in the first khanda. This is as it were explained to mean that the knowledge of the

Transcendent Brahman is of the form "I know it as that which is not unknown", that is to say, that there can be no complete knowledge of it, though not no knowledge at all.

In the third khanda, it is shown that even the chief Gods Agni and Vāyu were unable to know that Brahman, when It manifested Itself to them. They returned baffled. Indra also went, and as It disappeared he pursued his course till he met the radiant form of Umā at the same place where Brahman was.

In the fourth khanda, Umā-Haimavatī instructs Indra, the foremost of the gods, in the Brahman-knowledge. Then is intimated the truth that the experience of Brahman is like a lightning-flash. Finally is counselled the Upāsana of Brahman as Delight, whose subsidiaries are austerity, self-control, action and others.

It is declared that one attains the *svarga*, the highest place by this practice.

Thus the Upaniṣad in the first three chapters covers the *Tattva*, the nature of Truth, Brahman and knowledge regarding Him and at the end of the last chapter it instructs the *Hita* or the means of attainment and the *Puruṣārtha* or the goal of man.

Now speaking about the entire philosophy of this Upaniṣad we can say that Brahman is revealed here as the Instigator of all activities, and that He indeed is the vitality and the power behind all activities in the Universe. It is precisely because He is the inner impellor and sustainer of all activities of all things, ādhyātmically and ādhibhautically and ādhidaivically, that we are not able to know or grasp the entire nature of the Divine. God is greater than the instruments through which He acts. No source of knowledge can comprehend Him, for He is the knower who cannot be known. He is the Incomprehensible but not absolutely for as inner self we know Him as the Delight. We can best know Him as the *Vana*, the desirable to us, the Delight. We can glean some knowledge of Him through instruction and meditation on Him.

The philosophy enunciated by the Kenopaniṣad is almost identical with the philosophy enunciated by the Īsopaniṣad,

but this Upaniṣad approaches the whole question from a most challenging angle. It shows that the Supreme Being will ever remain beyond the reach of all functions of our exteriorised consciousness, such as, speech or the Vedic Word which is creative power not the mere speech, mind (our sensorium which is reckoned as the eleventh organ, the sixth after the organs of cognition and the sixth after the organs of action), eye and the ear, for it is the inward impellor of all these functions which our exteriorised consciousness represents. Indeed it is because they cannot reflect backwards or turn upon themselves and cannot subsist without the Supreme sustaining their activities that the Supreme Brahman is described as the : *śrotrasya śrītram manaso mano yad vācu ha vācam sa u prāṇasya prāṇa cakṣuśaś cakṣuḥ.....* If the Īsopaniṣad described the inwardness and transcendence of the Divine Lord, the Kenopaniṣad reveals that, so far as the individual is concerned, in him too the Supreme Lord is the Source of all functions and activities. Knowing this the individual should not concentrate his vision on the importance of these functions as such but seek to trace their fundamental powers and abilities to the Divine. If in the Īśā it has been taught that the Supreme Being is the Self of the soul, the *satyasya satyam*, here, He indeed has been taught as the foundational supraconscient power behind all the conscient and vital and material activities. It is this that is asked to be known, since the second part of the khanda definitely rejects all limited idea of the Supreme as this or that.

The second khanda reveals that because the Supreme is beyond all these cognitive and other instruments, all of which recede unable to comprehend It, It is not absolutely unknown. If it is known that It is not entirely unknowable, then one can be said to have known It. A general knowledge of the Divine as the Source of all activities, all vitalities, all strengths, and knowings can indeed be had ; for it is clearly stated that the one sure sign of the possession of the Knowledge of Brahman even in this general manner, grants to the knower an attractiveness in his own nature (4th Khanda 6 : *enam sarvāṇi bhūtāni*

*samoānchanti.*) But even this intuition of the Divine is not to be had except as a flash of lightning, for its initial manifestation is such. But by practice of the inner *tapas*, control and worship of the Supreme as the antaryāmin of the entire functions, this knowledge of the Divine Nature may become a continuous stream of experience. To such practisers, the Divine grants power to practise Knowledge and Immortality (Kena Up. II. 4).

The Divine is the Delight, *Tad Vanam* or *Vanam*; It is *Ānanda* as the Taittiriya Upaniṣad says, is the *Pṛiti* as the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad describes it. The Upaniṣads never tire of pointing out that the Supreme Brahman is desirable, is desired and ought to be desired. The illustration in the third and fourth khandas describing the process by which the Gods knew Brahman, shows neatly the importance of transcendence in the Nature of Brahman Who is the Self of the Gods also. This finely squares with the view of Śrī Rāmānuja who pointed out that when there is mention of worship of or address to Gods we should refer it to their Self, the Divine. It is this truth that was intimated by Śrī Vedānta Deśika in the *Īśāvāsyopaniṣad-bhāṣya* under the 18th Mantra. We have however to remember here in the context of this Upaniṣad that the gods Agni, Vāyu and Indra were not aware of this wonderful Being (Yakṣa) and they suffered from ignorance because of their *aḥankāra* (egoism). They are thus powers of the terrestrial, atmospherical and celestial spaces alone and they too have to abjure the sense of egoism (*aḥankāritva*). That this Story is a valuable instruction and has integral place in relation to the first two khandas has been shewn by Śrī Aurobindo in his stimulating commentary on this Upaniṣad<sup>1</sup> in the now long defunct "*Arya*." The terms have to be interpreted so as to refer to Him alone either directly or else through them.

This is the first time that the *Bhāṣya* of Raṅgarāmānuja has been translated into English.

1. An article entitled "Śrī Aurobindo's commentary on the Kenopaniṣad" by Dr. F. C. Varadachari is ready for publication.



## III

EDITIONS CONSULTED FOR COLLATION AND  
TRANSLATION :

DR. HANS ORTEL'S Jaiminiya Upaniṣad-Brāhmaṇa (J. Am. O.S. Ed.) has been consulted for the Upaniṣad-text.

1. *Kenopaniṣad-bhāṣya* or *Prakāśikā*: Telugu script; Gomatam Śrīnivāsacārya Ed. along with other Upaniṣads and Śankara's Bhāṣya etc., 1868 Aug. 20th.
2. *ibid.*: Grantha script; 1870 April.
3. *Kenopaniṣad* with Raṅgarāmānuja's commentary and that of other Prakāśikā-bhāṣya included in Anandasrama and Pathak editions, edited by Nityasvarupa Brahmucari, Brindavan, in Devanagari Script.
4. *Dasopaniṣads*: Grantha Edition, Kumbakonam; Edited by Navavitam Kṛṣṇamacārya.
5. *Kenopaniṣad-bhāṣya* with commentaries of Śankara and Raṅgarāmānuja, Ed. Sridharasastri Pathak, Oriental Book Agency, 1919.
6. *Kenopaniṣad*; Anandasrama edition containing the bhāṣyas of Śankara and Raṅgarāmānuja.

About the last two editions we have to remark that the Viśiṣṭādvaita commentary called *Prakāśikā*, an appellation given by Raṅgarāmānuja to his Upaniṣad-bhāṣyas, included in them is not his at all. The Commentary is apparently spurious, though it follows generally the Viśiṣṭādvaitic school. It is regrettable that the publishers did not try to get the trustworthy commentary of Raṅgarāmānuja. Further it may be remarked in this connection, that even the *Īśāvāsyopaniṣad bhāṣya* of Kūraṇārāyaṇasvāmīn has suffered immensely at the hands of the Anandasrama editor. If the *Īśāvāsyopaniṣad* suffered mutilation, the *Kenopaniṣad-bhāṣya* is a different work fathered upon the well-known author. The Brindavan edition includes R's Bhāṣya, but points out that its author is unknown.

## TEXTUAL VARIATIONS :

Ist Khanda : 2. The second line stops at *Prāṇasya prāṇah* :  
in JUB,<sup>1</sup> R and V.

at *Cakṣuṣaśca cakṣuḥ* :  
in Ā & P.

3 and 4. are clubbed together by A and P and Hume as one mantra, so much so 3 and 4 run on without any punctuation mark.

The text followed by R and JUB is punctuated according to metre at the end of each line.

IIInd Khanda : 1. *dahram* (JUB); *dabhram* (R); *daharam* (A) (or *dabhram*.)

1. JUB. runs up to *deveṣu*. In R it runs up to *rūṣam*; A stops at *nūnam*.

5. JUB. *vivicya*; *vicitya* (R); *vicitya* (A,P); Daśopaniṣad-bhāṣya ed. of Vedānta Vidyā Vilas press 1868 gives under Śankara bh. *vicintya* and under R. bh. *vicitya*.

IIIrd Khanda : 6. JUB. *nainad aśakam*; all others *naitad aśakam*.

9. JUB. *Ādadiya*; all others *adadiyam*.

10. JUB. *Nainad*; all others *naitad*.

IVth Khanda : 1. JUB. *Brahmeti hovāca*; all others *sā brahmeti'hovāca*.

1. JUB. *Mahīyadhva*; others *mahīyadhvam*.

4. JUB. *iti*; others give *itīn nyamiṣad*.

4. *nyamiṣad* (*niṣad* as a variation) others read *nyamimiṣad*.

1. JUB. (Jaiminiya-upaniṣad-Brāhmaṇa is DR. ORTEL'S edition JAOS XVI Vol. Number I. pp. 79-260. The Upaniṣad consists of sections IV. 18 to IV 21 of the Brāhmaṇa).

## INTRODUCTION

5. JUB. *enad* : others *etad*.

JUB. *anenacaitaduṣasmara* : R. *nacaita-  
duṣasmara*.

JUB. *enad* : others *etad*.

## TABLE OF CROSS-REFERENCES:

Kena 1 : cf. Katha II. 6. 3.

Kena 2 : cf. Bṛh. IV. 4. 18 ; Maitr. VI. 31.

Kena 3, cf. Katha II. 6. 12 : Muṇḍ. III. 1. 8. Tait. II. 2. 4.

Kena 3 : Var. Īśa, 10.

Kena 13 : II. 5 = Var. Bṛh. IV. 4. 14.

Kena 29 : (IV. 4) = Bṛh. II. 5. 7 ; Maitr. VII. 11.

Kena IIIrd Khanda. The Story of Yakṣa is narrated in  
*Devībhāgavatam*,<sup>1</sup> XII, Chapter 8.

## ABBREVIATIONS

A.	=	Anandasrama ed.
B.	=	Nītyasvarūpa Brahmachārī, Brindavan.
G.	=	Īśādi Daśopaniṣad-bhāṣyam ; Gopālānandaswāmī (Viśiṣṭādvaita comm.) Bombay 1932.
J. U B.	=	Jaiminiya Upaniṣad-Brāhmaṇa
N.	=	Navanītam Krishnamachariar's Ed. (Grantha script)
P.	=	Pathak's ed.
R.	=	Raṅgarāmānuja (Gomatam Śrīnivāsācārya's Editions ; Telugu & Grantha Script)
V.	=	Vani Vilas Memorial ed.

1. This reference was kindly supplied by Sri A. Padmanabhayya, B.A.,  
Pleader, Tirupatli.

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितभाष्यसहिता तल्लक्कारोपनिषदपरनामधेया  
के नो प नि प त् ।

श्रीः

श्रीनिवासं परं ब्रह्म प्रणिपत्य विचिन्त्यते ।

केनोपनिषदो भाष्यं रङ्गरामानुजोदितम् ॥

सामवेदीये ब्राह्मणे शाखाद्वयम्—साण्डिनां शाखा एव । तल्लक्कारपरनामधेयानां जैमिनीयानामपरेति । अत्र आद्यायां पञ्चविंशब्राह्मणं, षड्विंशब्राह्मणं, छान्दोग्यब्राह्मणं (उपनिषद्-ब्राह्मणं), सामविधानब्राह्मणं, देवताध्यायब्राह्मणं, वंशब्राह्मणं संहितोपनिषद्ब्राह्मणमिति बहवो भागाः । तत्र छान्दोग्यब्राह्मणगतेषु दशस्यध्यायेषु आद्यद्वये गृह्यधर्माः केचित्प्रतिपाद्यन्ते । अन्यदध्यायाष्टकं छान्दोग्योपनिषद्ग्रन्थम् । अन्तिमायां पञ्च भागाः । (प्रपाठक इति वा अध्याय इति वाऽयं विभाग इति विस्पष्टम्) । अत्र आद्यं त्रयं कर्मैकपरम् । चतुर्थो भाग उपनिषद्ब्राह्मणा मिधानः । अथैवान्तर्गतं तल्लक्कारोपनिषदित्यप्युच्यमानेयं केनोपनिषत् । चरमः पञ्चमो भाग आर्येयब्राह्मणमित्यभिधीयते ।—इति वैदिकग्रन्थजतदिमर्शिनः केचिदाहुः । भाष्यान्तरे तु

केनेपितमित्याद्योपनिषत् परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागे-  
तस्मात् कर्माभ्युपेतः परिसमापितानि । समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणसोपास-  
नान्युत्तानि कर्माङ्गतामविषयाणि च । अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शनं  
वंशान्तमुक्तम् ।

इति केनोपनिषदुपटितस्य भागस्य नवमाध्यायत्वमुक्तम् । तत्र इतः पूर्वोऽध्यायाः क इति गवेषणीयम् ।

अद्यास्माकं मुक्तं तु जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणं प्रथमं देशान्तरे तद्विध्या एकाग्रघातो  
वर्धेभ्यः पूर्वं मुद्रितम् । अनन्तरमस्मद्देशे तदेकोपजीव्य द्वाद्विंशतेर्वर्धेभ्यः पूर्वं देवनाग्यां  
'द्वानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमालयां तृतीयतया मुद्रितम् । अत्र विभागः अध्यायः  
अनुवाकः खण्ड इति । अध्यायाद्यन्तरः । तेष्वपि अष्टादशानुवाकः । तत्र प्रत्यनुवाकं खण्डसङ्ख्या  
क्रमेण एवम्—७ ३ ४ ४ १ ३ २ ३ ३ २ २ ५ २ ४ ४ ३ ३ ५ (=६०).  
द्वितीये पद्यानामनुवाकानां २ ४ ३ ३ ३ (=१५) इति क्रमेण खण्डाः । तृतीये सप्तानां  
५ ५ ४ ५ ९ ९ ५ (=४२) चरमे चतुर्थे द्वादशानां १ १ १ १ १ ३ २ ५ २  
४ ५ २ (=२८). अस्मिन् चरमेऽध्याये चतुःखण्डो दशमोऽनुवाकः केनोपनिषत् । अत्र-  
त्याया अस्या उपनिषदः उपनिषद्भाष्यकोशेषु दृश्यमानायाश्च बहुषु स्थलेषु पाठभेदाः सन्ति । ते  
टिप्पण्यां तत्र तत्र दर्शिताः ।

॥ हरिः ओम् ॥

केनेपितं पतति प्रेषितं मनः

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति

चक्षुश्चोत्तं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

अतसीगुच्छसच्छायमधितोरस्सलं श्रिया ।

अज्ञनाचलशृङ्गारमज्ञलिर्मम गाहताम् ॥

ध्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरुनपि ।

व्याख्यां तलवकारोपनिषदः कवाप्यहम् ॥

परमात्मस्वरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूपप्रकारेण प्रकाशयितुं प्रस्तौति—केनेपितं पततीति । मनः केन वा प्रेषितं प्रेरितं सत् स्वविषये प्रवर्तत इति भावः । इषितम् इष्टम् मतम् । प्राणानां मध्ये प्रथमः प्राणः मुख्यः प्राणः केन प्रेरितः सन् प्रैति प्रकरणेन सञ्चरति । तथा केन वा प्रेषिताम् इमां वाचं वागिन्द्रियम् अवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः । तथा चक्षुश्चोत्तयोश्च क उ प्रेरकः । अचेतनानामेषां चेतनाप्रेरितानां कार्यकरत्वासम्भवात् । इति गुस्तुपेत्य शिष्यः पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीरत्नरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानमेतदुपनिषद्भाष्यं भण्डारलिप्यां ग्रन्थ-  
लिप्यां च मुद्रितमस्मिन् प्रवेशे लब्धप्रचारम् । अत्र सन्देहास्पदाणि शोधनीयतया प्रतिभाति  
यद्वा इति स्थलानि सन्ति । तलवकारोऽयं प्रयत्नेन चिरादप्यन्दिष्यमाणो नैकोऽपि लभ्यते ।  
सम्नादितसमीचीनमप्यदर्शितुं तत्र तत्राद्यः प्रदर्शिता ।

श्रीरत्नरामानुजीयमित्येव पूनानगरे अन्नन्दाध्रमपुस्तकमालयां तदुपजीवनेनान्यत्र च किमपि  
व्याख्यानमस्या उपनिषदो नागरलिप्या मुद्रितमुपलभ्यते । अस्मिन् प्रवेशे लब्धप्रचारस्य  
श्रीरत्नरामानुजभाष्यस्य अयं च न कश्चित् सम्बन्धः । कश्चित्कश्चित् योजनाप्रारम्भेदो दृश्यते ।  
शैल्यां ग्राम्मीर्यादिगुणार्णवत्वं च परिशील्यमाने अर्वाचीनं कृत्रिममिदमिति निश्चेतव्यं भवति ।  
आद्यन्तमञ्जलराहित्यमप्यत्र एवमप्यवसानं दृश्यति ।

१ मं. प्रस्तौति प्रश्नप्रतिवचनमध्ये आदेयं प्रश्नं निबध्नातीत्यर्थः । स्वविषय इति ।  
इषितमित्यस्य पर्यवसितार्थोऽयम् । इष्टवर्जितं रूपमाह इष्टमिति । इष्टप्रार्थन्य प्रवृत्ते असम्बन्धा-  
दाह मतमिति । मनस्य मनोव्यापारस्य शोचरं विषयमिति । प्राणानाम् जीवोपवरणानाम् ।  
प्रार्थेति । म्रियत इत्यर्थोऽत्र न सम्भवति । वदन्तीति वदनकर्तृत्वात् वाचमिति शब्दः  
प्रतीयते । न तु इन्द्रियप्रकरणे न सन्नतः । अतो विवक्षितवर्गमाह वागिन्द्रियमित्यादिना ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्

वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य वीराः

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

गुरुः प्रतियक्ति—श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । यच्चक्षुरादीनां प्रकाशकं चक्षुराद्यन-  
धीनप्रकाशश्च, अप्राणाधीनप्राणनञ्च यत्, स उ स एव । इत्येवं अतिमुच्य ज्ञात्वा  
अस्माह्लोकात् अर्चिरादिना मार्गेण गत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

कार्यं वाचदे करणीभूतवाचमुच्यते । तेन इपितामिनि इन्द्रियदिशेपणं वदन्तीति वाचदकर्मक  
क्रियासम्बन्धः उभयमुपपद्यते । उपचारवर्जने तु एवमर्थः पर्यवस्यतीति ।

—श्रोत्रयोरिति । अत्र पाठोऽन्वेयः । एवामिति । मनआदीनां पद्यानाम् । 'अथ ह प्राणा  
अहंधेयगे व्युद्दिरे' इत्यादिषु एतान्येव पद्य प्रतिपाद्यन्त इति स्मर्तव्यम् । चेतनाप्रेरितानामिति ।  
'वागमिमां वदन्ति' इति वदतः शिष्यस्य मनआदिकरणानभिधिछतारो विदिता एव । तथापि  
तत्प्रेरकप्रदं पुनस्तत्तात्पर्यमभिप्रायः—'करणत्वादवश्यं केनचित्प्रेरितमिति वाच्यम् । न  
तादृजीव एव प्रेरकः । तेन निगृह्यमाणस्यापि मनसो दिपयं प्रति पतना । अतो वदन्ता  
केनचिद् देवेनैव प्रेरितमिति वक्तव्यम् । स कः " इति । एतदुक्तमनन् प्राणो न केनचिर्जायेनात्र-  
स्थापयितुं शक्यते । एतादिनियमनं च न स्वेच्छानुसारं कर्तुं शक्यत इति न जीवोऽत्र नियामक  
इति । अगमवादिति । अगमभदान् दितक्षणः कथन प्रेरकोऽस्ति । स इति पूर्वगान्दयः ।  
इतीति । प्रज्ञात्मकमन्त्रमात्रं श्रूयते । आध्यायिकस्वरूपमृतये अधुतश्राद्धाग्नभागाथोऽनुसन्धेय  
इति भावः ।

२. गुरुरिति । अनन्तरगण्डप्रथममन्त्रे 'मीमांसमेव' इत्येतदन्तस्येयमदतारिका । यच्च-  
क्षुरादीनामिति । श्रोत्रस्येत्यारभ्य चक्षुरित्यन्तमेकं वाक्यम् । यदिनि श्रोत्रमित्यादौ प्रथेयमन्येति ।  
यत् श्रोत्रस्य श्रोत्रम्, यन्मनसो मन इति चक्षुःपर्यन्तम् । वाचमिति प्रथमार्थे व्यत्ययेन  
द्वितीया । स उ स एव इति यच्चन्द्रार्थप्रतिनिर्देशः । भदता पृष्ठे देव इति प्रज्ञार्थानुपपदेण  
वाक्यपूर्तिः । एवमदन्तरवाक्यपूर्तिज्ञानाय इह मन्त्रे चरमनिर्दिष्टस्यापि चक्षुषः चक्षुरादीनामिति  
प्रथमग्रहणमिति ज्ञेयम् । अर्थे वाक्यार्थः ज्ञानक्रियायां कर्मेति स्फुटयन्नाह इत्येवमिति । लिङ्गविशेष-  
वर्जं श्रद्धेति सामान्यतो वुद्धौ कृत्वा यदिति ह्रीवम् । देव इति विधेयानुरोधान् स इति पुमान् ।  
यद्यपि केनेति प्रश्नस्य तेनेति तृतीयया कर्मणिचिन्त्या उत्तरमुचितम् तथाप्यन्ते क उ देव इत्यपि  
पृष्ठान् सर्वमाधारण्येन क एषां प्रेरक इति प्रश्नं कृतं कृत्वा प्रथमार्थवत्तरं युज्यते ।

अयमत्र भाष्याभिप्रायः । तरति शोकं महाविदित्वावर्णितवान् चक्षिन् कांश्चिन् तद्विद  
उपसद्य भूयोभूयस्तैश्चदृष्टं तच्छ्रुत्वाऽप्यनृप्तः, क्षुब्धः श्रोतुः श्रोत्रस्य च वदन्त्येन तद्विषय-  
ज्ञानजनने अमाभर्थं पश्यन्, एवं चक्षुषस्तासां तात्परोत्पादने मनसः सर्वथा तन्मनननिष्पादने च  
शक्तिवैकल्यं निरूपयन्, जीवानां ज्ञानमाद्यनतयैव सृष्टेर्वेषु करणेषु अवश्यं विज्ञेयऽर्थं कुण्ठितशक्तिपु

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्यो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—न तत्रेति । तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्यमित्यत्राह—न विद्यो न विजानीम इति । किं तदिति पृष्ट आचार्यः नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण ज्ञेयं तदित्येव तदुपदिशेत् ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

ननु सर्वात्मना तस्य ज्ञानाधिपत्ये तुच्छत्वं स्यात्, ब्रह्मजिज्ञासया गुरुपसद-

नोन्मीलनादिकरणात् । एतान्येव न गच्छन्ति । किमुत मनः यदेवमामनन्ति—‘मनसो वशे सर्वमिदं प्रभूय । नान्यस्य मनो वशमन्ययाय’ इति । यद्वा नो मनः नापि मनः । “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इति प्रसिद्धावाचिन्दात् । एषामिन्द्रियाणामाप्यायनेन प्राणस्य ज्ञानसाधनत्वम् । न च तदधीनस्वरूपप्रवृत्तिरयं तद्विषये चक्षुरादीनां असत्तीमवबोधनशक्ति-मुत्पादयितुमलम् । इति पूर्वोक्तमिह विधित्प्रसङ्गितम् ।

उत्तरार्धमदत्तारयति - तर्हि । नान्तरित्वादि । ज्ञानार्थकथानुद्वयोपादानादिन्द्रियभेदः । विजानीम इत्युपसर्गेण वैराद्यावगमना बहिरिन्द्रियकरणता । उत्तमपुरुषपरित्यागेन सर्वमाधारण्य-मज्ञानस्य दक्षुं ज्ञेयमिति । एतत् यथा यादृजं तत् न विद्यो न विजानीमः । इतीत्यव्याहार्यम् । एवमुपदिशेदिति योजनीयमिति भावः ।

३. ‘न तत्र चक्षुरादिकं गच्छति । तथा सति एतद् ब्रह्म यथा येन प्रकारेण अनुशिष्यात् यः कथिदाचार्य उपदिशेत् तं प्रकारं न विद्यः सामान्यतोऽपि न जानीमेह न विजानीमः नैव तु विशेषतो जानीमः ।’ इत्यपि योजना सम्भवति । निर्विण्णाय उपसर्गाय शिष्याय तदुपदेशः सर्वथा न शक्य इत्यापाततोऽपि कथनमनुचितमिति, अनुपदं स्वं प्रति स्वाचर्यैस्तदुपदेशः कृत इति वक्ष्यमाणतया तद्विरुद्धं सर्वथा उपदेशाशक्यत्वकथनमिति च मन्यमानेन तु योजनान्तरमाश्रितम् ॥ ३ ॥

४. नञ्विति । अयं भावः । चक्षुरविषयत्वात् प्रत्यक्षं तव्यवस्थिति । तत्प्रतिनिवृत्तस्य कस्य-चिद्विद्वत्स्य प्रत्यक्षतोऽदृष्टत्वादनुमानमपि नास्ति । दृक्धोत्रादिष्यत्वात् शब्दप्रमाणसम्भवोऽपि निरस्तः । तथा च प्रमाणसामान्यविरहे तस्य शब्दशुद्धावगमनार्थः । एवं सति ‘अनुशिष्यात्’ इति तस्य य उपदेश उक्तः स कथं घटेत् । न हि तुच्छं किमपि कथित् प्रेक्षावानुपदेष्टुं प्रदत्तं भोता ॥ धोतुमिति । तेषामिति । अस्य दाक्षिम्युत्तरग्रान्दयः । ‘इति शुश्रुम’ इति मन्त्र-स्थस्य इतिशब्दस्य ‘इतीमां वचम्’ इत्यर्थ इति भावः । सर्वात्मनेने । विदितादिनि भूतकाल-प्रत्ययेन विदितक्रियायाः परिसमाप्तिद्योतनान् इतः परं वेदितव्यं किञ्चिदपि नावशिष्यत इति प्रतीयते । तेन सर्वात्मनेत्येतद्भ्रमः । शपीति । मन्त्र एतद्वचनेऽपि एकवचनोपादानन्यायेन समुच्चयप्रतीतिर्भवतीति भावः । सर्वात्मनेनेति । अविदितादिति निषेधः न कलत्रमित्यादिर्यथा,

अपेक्षितं च परतत्त्वज्ञाने सर्वथा दुर्लभे शरीरधारणोपयुक्तः सर्वेन्द्रियाभ्यावृत्तया तेषु श्रेष्ठ इति प्रसिद्धः सुन्दर्यः प्राग्भोक्ष्ये व्यर्थ इति मन्यमानोऽत्यन्तं विषण्णः, अन्ते धरिष्ठं वक्षिदत्पार्यमुपेत्य पप्रच्छ - जगत्धारणवस्तुविज्ञानात् संसारनिवृत्तिं वदन्ति । तेन यद्वा नियम्यमानानि मनःप्रादीनि ज्ञानरूपानि अलक्ष्यधियाणि न तद् गोचरयितुं शक्नुवन्ति । एवंविधेष्वेव तत् कारणवस्तु वयमहं परतत्त्वमलम्ब्यद् विद्याम् । तथा वेदनाभावे कथमहं मुक्तः स्याम्—इति ।

तं प्रतिदन्दन् आचार्य इदमाह—यथा वक्षिद्यमसि वस्तुदर्शनाय दीपमारोपयानि अपेक्षितं देशं नयति, एवं सर्वथा तदधीनो दीपः वस्तुन्तराणीव तमपि पुष्पं प्रकाशयति । न तथा परेण देवेन नियम्यमानं धोत्रादि रदस्वदिययानिव तं नियन्तारमपि प्रकाशयितुमोष्टे । एवमिन्द्रियाणां विषयनियमो देवमश्लयावीनः । स हि धोत्रं शब्दग्रहणाय सत्सर्वं । धोत्रं ग्राहकं प्रकाशकं बोधकं शब्दस्य ग्राह्यस्य प्रकाशयस्य बोधस्य । न तु कदाचित् शब्दो ग्राहकः धोत्रं ग्राह्यमिति भवति । इत्थं यथा स्वदिययभूतशब्दापेक्षया ग्राहकैक्यकारं धोत्रं न तु जानु तस्य माप्यतां याति तथा धोत्रापेक्षया स देवः भोक्तृत्वं धोत्रम् अस्वच्छेत्रस्य ग्राहकः । एवं ग्राहकः सन् कथं ग्राह्यो भवेत् । एवं मनःप्रादिविषयेषु द्रष्टव्यम् । न च त्वया, ज्ञानसाधनानीमानि यदि श्रद्धाज्ञानं न जनयन्ति तर्हि कथमहं तत् सम्पादयेयम् कथं मुक्तः स्यामिति मेतव्यम् । धोत्रादिभिर-भावां तादिति ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वात् । दुस्सम्पादस्य वास्तुर्देन श्रद्धाज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् । धीरा भद्रं न संशरते । एवं ज्ञानैव तु मुक्ता भवन्ति । तस्मात् तस्या कथमपि विषण्णेन न भाव्यम्—इति ।

एतेन 'मनःप्रादीनां स्वरसदियये यः प्रेरकः स कः' इति प्रश्नस्य 'मनःप्रादीनां प्रेरकं ज्ञात्वा मुक्ता भवन्ति' इति वक्ष्यमुत्तरं भवितुमर्हतीति शङ्का निरस्ता । मुक्तिसाधनतया विहितं यद् परिपूर्णब्रह्मज्ञानं तद् ब्रह्मणोऽनीन्द्रियत्वात् कथं सम्पादनीयमिति प्रश्नः । सर्वेन्द्रियागोचरं तत् वास्तुर्देन ज्ञातुमशक्यमित्येतज्ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमित्युत्तरमिति प्रतिपादितत्वात् । सर्वमिदं "यक्षधुरादीनां प्रप्रकारं चधुरायनधीनप्रप्रकारं च" इति भाव्यतात्पर्यरत्नालोचनया लभ्यत इति वेदितव्यम् । एतेनैव इदमपि निरस्तं यच्छङ्कते—अतिपूर्वं मुच्यतिज्ञानेऽप्रसिद्धः । तस्मात् भूमिदियायां 'अतिरादसीमि' 'एष तु वा अतिवदति' इति प्रयुक्तस्य अतिपूर्वस्य वदतेरथा अनिश्चन्तद्वदनमर्थं इत्यभाषि तथाऽत्र अतिवेशमोचनमर्थं इति युक्तम् । शिष्यो हि ब्रह्मणो यावद् ज्ञानं शक्य ततोऽभिधाय स्पृहयमाणो ब्रह्म अतिवेशमिच्छति । तदतिवेशत्वं मुक्त्वैत्युक्तं भवति ।—इति । प्रथं हि मोक्षसाधनं परदेवज्ञानमिच्छति । तत्र अनिज्ञानेच्छां विमुच्य कष्टता भवन्तीत्युक्तं अनिज्ञानुपशमयामिति ज्ञानवेत्येवार्थो वाच्यः । अन्यथा ज्ञानेच्छा-परिलागमात्रेण मुक्त्यनुत्पत्तेः । तत्र अतिज्ञानुपशमयत्स्य 'धोत्रस्य धोत्रं मिलादितैव खन्यन्तान् ज्ञानार्थधोत्रमात्रमुत्तरप्रापेक्षते । सम्भवति च तादृशेच्छापरिलागमात्स्य ज्ञानस्य । 'भावनन्तरमभावः' इति न्यायात् । तस्मात् सुपूक 'अतिमुच्य ज्ञात्वा' इतीति ॥ २ ॥

पूर्वार्थमात्रमकारयति—तदेवेति । धोत्रस्य धोत्रमिलादिनोक्तं चधुरायनधीनप्रप्रकार-त्वमेवेत्यर्थः । न तत्र चधुरमिच्छति । "न सन्देहो निष्ठति स्वमस्य न चधुरा पश्यति कथनैनाम्" । न वाह । चधुराचार्यस्य वगेव न गच्छति चेत् धोत्रः शिष्यस्य धोत्रं कथं गमिष्यति । नो मनः नैव मनः । चधुरादिषु गस्याक किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्तीव । निनीक-



न तत्र चक्षुरगच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विज्ञो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—न तत्रेति । तर्हि तत् कथमुपदेष्टव्यमित्यत आह—न विज्ञो न विजानीम इति । किं तदिति पृष्ट आचार्यः नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण ज्ञेयं तदित्येव तदुपदिशेत् ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद् विदितादयो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचक्षिरे ॥ ४ ॥

ननु सर्वात्मना तस्य ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात्, ब्रह्मजिज्ञासया गुरुपसद-

नोन्मीलनादिकरणात् । एतन्मैव न गच्छन्ति । विमुक्त मनः यदेवमात्मनस्ति—‘मनसो वशे सर्वमिदं प्रभूष । नान्यस्य मनो वशमन्विष्य’ इति । यद्वा नो मनः नापि मनः । ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह’ इति प्रगेद्व्यक्षित्वत्वात् । एषामिन्द्रियाणामाव्यायनेन प्राणस्य ज्ञानसाधनत्वम् । न च तदधीनस्वरूपप्रगृह्णित्यं तद्विषये चक्षुरादीनां अवसतीमदवोधनशक्ति-  
शुलादयितुमलम् । इति पूर्वोक्तमिह किञ्चित्प्रपञ्चितम् ।

उत्तरार्धमदतारयति - तर्हि । नान्तरित्वादि । ज्ञानार्थकषातुद्वयोपादानादिन्द्रियभेदः । विजानीम इत्युपसर्गेण वैशद्यावगमनात् बहिरिन्द्रियकरणता । उत्तमपुरुषपरित्यागेन सर्वमाधारण्य-  
मज्ञानस्य वृत्तं होयमिति । एतत् यथा वाह्यं तत् न विज्ञो न विजानीमः । इतीत्यप्याहार्यम् । एवमुपदिशेदिति योजनीयमिति भावः ।

३. ‘न तत्र चक्षुरादिकं गच्छति । तथा सति एतद् ब्रह्म यथा येन प्रकारेण अनुशिष्यात् यः पश्चिदाचार्य उपदिशेत् तं प्रसरं न विज्ञः सामान्यतोऽपि न जानीमहे न विजानीमः नैव तु विशेषतो जानीमः ।’ इत्यपि योजना सम्भवति । निर्विण्णाय उपसमाय शिष्याय तदुपदेशः सर्वथा न शक्य इत्यागततोऽपि कथनमनुचितमिति, अनुपदं स्वं प्रति स्वात्मैस्तदुपदेशः कृत इति वक्ष्यमाणतया तद्विरुद्धं सर्वथा उपदेशाशक्यत्वव्यनमिति च मन्यमानेन तु योजनान्तरमाश्रितम् ॥ ३ ॥

४. नन्विति । अयं भावः । चक्षुरविषयत्वात् प्रलक्ष्णं तावन्नास्ति । तत्प्रतिनियतस्य कस्य-  
चिद्विद्वत्स्य प्रलक्ष्णतोऽदृष्टत्वादनुमानमपि नास्ति । शब्दश्रोत्रादिवत्त्वात् शब्दप्रमाणसम्भवोऽपि निरस्तः । तथा च प्रमाणसामान्यविरहे तस्य ज्ञानसृष्टायमाणत्वं । एवं सति ‘अनुशिष्यात्’ इति तस्य य उपदेश उक्तः स कथं घटेत् । न हि तुच्छं निमग्नं कश्चित् प्रेक्षायातुपदेष्टुं प्रदत्तं श्रोता वा श्रोतुमिति । तोषामिति । कस्य त्वचमित्युत्तरप्रान्दयः । ‘इति शुश्रुम’ इति मन्त्र-  
स्य इतिशब्दस्य ‘इतीमां वाचम्’ इत्यर्थ इति भावः । सर्वात्मनेति । विदितादिनि भूतकाल-  
प्रत्ययेन विदिदिश्यायाः परिसमाप्तिद्योतनात् इतः परं वेदितव्यं किञ्चिदपि नावशिष्यत इति प्रतीयते । तेन सर्वात्मनेत्येतज्ज्ञानः । अपीति । मन्त्र एतदश्वमेधे एवमात्मनोपादानन्यायेन-  
समुद्भयप्रतीतिर्भवतीति भावः । सर्वात्मनेति । अविदितादिति निषेधः न कृत्स्नमित्यादिर्यथ,

नादिकञ्च न स्यादित्यत्राह—अन्यदेव तदिति । ये अस्माकं पूर्वे गुरवः ब्रह्म  
उपादिशन् तेषां, 'सर्वात्मना विदित्ताऽपि विलक्षणम् । सर्वात्मना अविदिताऽपि  
विलक्षणम् । एवंप्रकारं ब्रह्म' इतीदृशीं वाचं वयं श्रुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यद्वाचाऽनम्युदितं येन वागम्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

ब्रह्मसोऽपि तद्वक्षणादि निषेधात् तथाऽल्लभोऽपि चेदं निषेधतीति भावः । वाग्विदित्वादि  
सम्पादधिकम् । तत्र नान्तर्भवति । आतिरिक्तं अन्योद्बलक्षणमिति पर्यवसितम् । अविदन्तु मेदानन्देष्टा-  
दित्यत्र 'अधिकम् अर्थान्तरभूतं ब्रह्म' इति श्रीमद्भाष्यम् । इहमनादधेयम् । श्रोत्रादिमिर-  
प्रकाश्यं ब्रह्मेति ज्ञात्वाऽऽहता भवन्तीति अपूर्वमन्त्रे उक्तम् । ऐरन्ध्रस्यस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञातम् । न  
हि धर्मिणि सदैवाऽऽहते तस्य श्रोत्रायप्रकाश्यत्वरूपधर्मदत्तया ज्ञानं घटत इत्यादिवाक्यां 'अस्ति ब्रह्म ।  
तत्र मनसो नापि चक्षुरादेर्गोचरीभूत'मित्याचार्योपदेशान् तत्सम्पादयामिति पूर्वमन्त्रे उक्तम् ।  
आचार्यस्यापि चक्षुराद्यगोचरत्वात् कथं तदज्ञानमिति शङ्कायां चक्षुरादिजनितदिशदज्ञानविरहेऽपि  
जातेश्चरन्मर्यादा अविशदज्ञानं भवत्येवैतन्नोक्तमिति ॥ ४ ॥

५-९ एतदेवेति । अस्मादिन्द्रियागोचरत्वं उपदेशवन्मन्त्रिश्चिदज्ञानगोचरत्वमित्यर्थद्वयमुक्तम् ।  
तदुभयं प्रत्ययनीत्यर्थः । तत्र एतत्तत्त्वसंज्ञेण प्रथमस्य प्रपञ्चनम् । एवानामपि मन्त्राणामर्थमाह  
वागादिमिरिति । अग्रनादयमिति । अनम्युदितमिति भूतवाचना कर्मप्रत्ययेन वा, न मनुते न  
पश्यतीत्यादिवर्तमानार्थकर्तृप्रत्ययेन वा न वक्षिद् दिशेयः । सर्वत्र तत्तत्प्राप्तारगोचरत्वं  
विवक्षितमिति भावः । इदमितीति । इदमेः प्रत्यक्षगतमर्थः । न च वैधित् ब्रह्मेत्युपासमानं  
प्रत्यक्षदृश्यमस्ति । तस्मात् इतिशब्दसम्पादत्त प्रकृतापेक्षितः उद्धतध्यायमर्षो वाच्य इति भावः ।  
तद् ब्रह्मेति । नेदमित्यत्र इदंशब्दः यच्छब्दप्रतिनिर्देश इति भावः । नेत्यर्थ इति । इदं ब्रह्म  
न विद्धीति यद्यप्यनुपदेशेन योजना भवति तथाऽपि अयमेवावर्धः पर्यवसाने वाच्य इति भावः ।  
वागादिमिरित्यादिभदसूचितं युगधम्मन्त्राद्यवस्थाव्याख्यानं विशदीकुर्वन्माह एवमिति । चक्षुर्मन्त्र-  
मात्रे वक्तव्यं वक्तुं प्रतीकं शुद्धाति वदिति । अत्र 'पश्यन्तीत्यर्थः' इत्येवं दृश्यमाने पाठे औचित्यं  
नास्ति । 'दृश्यन्ते' इति व्याख्यानान्तरे दृश्यते । तद्युक्तम् । पूर्वोत्तरेभिः । येन प्रयोजनकर्त्री  
हेतुना जनः चक्षुषि स्वदेवानि पश्यति जानाति सहस्रं रूपं प्रहृष्टाय धनं देयात् इति कथञ्चिद्  
योजनवन्मन्त्रेऽपि पूर्वमन्त्रद्वये उत्तरमन्त्रद्वये च कर्मणि प्रयोगस्त्यैव दर्शनात् तदनुगुण्येन दृश्यन्त  
इत्येव युक्तमिति । आगमन्त्रमात्रे च वक्तव्यं किञ्चिदाह यत्रेति । 'प्रतीकमित्यर्थः' इति पाठो

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥  
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—यद्वाचाऽनभ्युदितमिति । वागादिभिर्द्यदप्रकाश्यं स्वयं  
वागादीन्द्रियप्रकाशकं च यत् तदेव ब्रह्म जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदङ्कारगोचर-  
तया हस्तामलकवत्सुविदिततया उपासते जनाः तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

यच्चक्षुषेति । पश्यति पश्यन्तीत्यर्थः (१) । पूर्वोत्तरानुगुण्यात् ।  
यत्प्राणेनेति । प्रणीयते प्रणीतमित्यर्थः (१) ॥ ५-९ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

इदयते । अत्र प्राणविशेषणत्वाद्भिन्नमनुपपन्नमित्यसन्दिग्धम् । एवमर्थकरणे पूर्वानुगुण्यं हेतुतया  
द्विदक्षितमित्यसन्दिग्धम् । मत्तं श्रुतमिति निष्ठान्ततया भवणात् अत्रापि तथारवं पूर्वानुगुणमिति ।  
एवं चेत् यश्चुर्मन्त्रभाष्ये 'दृष्टानीत्यर्थः' इति पाठेन भाष्यम् । न च येन वागभ्युद्यत इति  
कार्यात्तस्यैव भवणात् निष्ठानियमो नास्तीति दाह्यम् । वाङ्मन्त्रवर्जमेव तन्नियमात् । पञ्चसु हि  
मन्त्रेषु प्रथमपादे प्रथममन्त्रमात्रे अनभ्युदितमिति कर्मणि निष्ठा । अन्यत्र सर्वत्र मनुते पश्यति  
शृणोति प्राणिति इति कर्त्राह्वयात् । एवं द्वितीयपादेऽपि प्रथममन्त्रे अभ्युद्यत इति कार्यात्तम् ।  
अन्यत्र सर्वत्र निष्ठेति नियम उचित इति । यद्वा पूर्वानुगुण्यं न निष्ठाविषयम् । अपितु प्रथमपादे  
यो धातुः प्रयुक्तः स एव द्वितीयपादे इति धातुविषयम् । अयं नियमः पूर्वेषु चतुर्विधे मन्त्रेषु  
इदयते । अत्र पुनः प्रथमपादे प्राणित्येति अनधातुः । द्वितीयपादे तु प्रणीयत इति धातुन्तरं  
प्रयुक्तमिति तस्य नियमस्य भङ्गः । एतत्समाधितया किञ्चिदत्र भाष्यकृता दिदक्षितमिति भाति ।  
'प्राणित इत्यर्थः' इति पाठेन भाष्यम् । प्राणिति । अत्र णिचि प्राणयति । ततः कर्मयकि  
प्राप्यते । अत्र दरेणियमिद्वन् स्थाने इय्करणे प्राणियते इति भवति । तत्र आसरस्य ह्रस्वः  
इकारस्य दीर्घश्च । सार्धमिदं व्यत्ययं कृतानुरोधेन कृत्वा प्राण्यत इत्यस्य स्थाने प्रणीयत इति  
प्रयुक्तम् । न त्वत्र 'येन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः' इति पूर्वोक्तानुगुण्यार्थत्वेऽपि 'णीन् प्राणणे'  
इत्येव धातुः कर्मणि प्रयुक्त इति भावः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । शब्दस्वरूपमात्रपरामर्शे यद्यप्येवमनियम इव सोऽपि च समाधेय इव  
भाति तयायस्येव कश्चिदत्र चेदपुस्तस्याभिप्रायः । अनभ्युदितमिति पूर्वकालेऽभिप्रेतभाव  
उक्तः । वर्तमानेऽपि स दिवक्षित एव । मनुत ह्यर्थादना वर्तमाने मननायभाव उच्यते ।  
पूर्वकालेऽपि स दिवक्षितः । न च एकैकत्र युगपत्कालद्वयबोधनं शक्यम् । तत्र एकत्र  
भूतकालस्योक्तिः । अत्र च वर्तमानस्य । उभयमुभयलोकं वेदितव्यम् । एवमनभ्युदितमिति वर-  
मप्राधान्यं तस्य स्वरूपतोऽभिप्रेतनानर्हत्वात्मानाय । न मनुत इति कर्तृप्राधान्यं अस्माकं

तन्मनसाकिराहिलस्यास्नाय । इत्यमेव द्वितीयादेष्वपि अभ्युद्यते पश्यति प्रणयते इत्यत्र मत्तं धृतमिलत्र च कलद्वयमनुगन्धेयम् । अत्र सर्वत्र कर्मप्रापात्तं सर्वथा तदुभयवर्तित्वस्यापनाय । येन चक्षुषि पश्यतीति कर्तृप्रलयः प्रत्येयमानं जीवस्थेन्द्रियनियन्तृत्वमपि तदधीनमिति व्यापनाय । प्रथमसादृशेषु निषेधेषु चापि न बहुदचनं, इयति ब्रह्माण्डे यस्य कस्यापि पुरास्य या काचिद्व्यपीन्द्रियव्यर्चनं तत्प्रत्यक्षतत्तमर्थेतांभप्रायेण । द्वितीयापारस्त्रेषु विधिषु चक्षुषीणि बहुदचनं सर्वत्र अन्वयाद् काल्पन्येन सर्वपुराणम्यन्धनां सर्वेषामिन्द्रियाणां तदधीनत्वरम् । एवमेव आहुरिति मनोमन्त्रमात्रे धृतमपि सर्वत्र सम्बन्धाद् अत्रोच्यमानेऽर्थे सर्वप्राधान्याणां सम्प्रतिपत्तिस्त्विति । 'बागादिभिर्वदप्रकाशं स्वयं बागादीन्द्रियप्रकाशकं च यत् तदेव ब्रह्म जानाह' इति परिमितगम्भीराणि भाष्यपदानि सर्वमिदमभिव्यञ्जयन्ति ।

धोत्रस्य धोत्रमिलत्र धोत्राद्यप्रकाशकं धोत्रादिप्रकाशकं चामिसंहितम् । तत्र अप्रकाशयत्तमात्रं 'न तत्र चक्षुरिति कण्ठोक्त्या स्फुटीकृतमिति तत्र विधित्प्रयत्नम् । अत्र तु तदुभयस्यापि कण्ठोक्त्या स्फुटीकरणम् 'न चक्षुर्गच्छति । न रागाच्छति' इतिवत् चक्षुरादीनां कर्तृत्वमहत्त्वं 'मनसा न मनुते । चक्षुषा न पश्यति' इति जीवं कर्तारं कृत्वा, यतमानोऽप्यर्थं न दात्रोति महीतुमिति ज्ञानान् सम्यक् प्रपञ्चनम् ।

तदेव ब्रह्मेति पर्याप्ते 'त्वं विद्धी'त्यभिप्रायविशेषगर्भम् । ब्रह्मणोऽतिवदनेच्छया योऽनि-  
मात्रं दिपण्योऽसि स त्वं तमराज्यामिनिवेशं मुचेति । तदेवेत्येवधरस्य विवरणं नैवमित्यादि । 'अयमाचार्यो न तदपवाद वेति । अन्ये केचन तदभिज्ञाः सन्ति । ते तदुद्देश्यन्ती'ति त्वया न मन्तव्यमिति भावः । ननु सन्ति केचित् ये विदितं ब्रह्मेति वदन्ति । न ते वचनः । स्वयं तदुक्तानान् । प्रतारका हि दायाः केवलं वदेयुः । न तु कर्मणा कुर्युः । ते तदुद्देश्यन्तीति च न मन्तव्यम् । तेषामापत्तेऽपि इत्युक्तभावेन तद्ज्ञानासम्भवेति शब्दात् । विदितत्वाभिमानस्य भ्रान्तिमात्रमूलत्वादिति उपासिप्रयोगमिष्टायः । उत्तरार्धस्य पञ्चकृतः पाठः 'अद्वत्स सोम्य' इत्यभिव्यञ्जनार्थः ।

अत्र मनआदीनां पद्यानां मन्त्रभेदेन क्रमभेद एवं दृश्यते—

१. मनः	प्राणः -	वाक्	चक्षुः	धोत्रम्	१. मन्त्रे
२. धोत्रम्	मनः	वाक्	प्राणः	चक्षुः	२. "
३. चक्षुः	वाक्	मनः	—	—	३. "
४. वाक्	मनः	चक्षुः	धोत्रम्	प्राणः	४-१. "

किमत्र किमपि नियामक्रमस्ति उत नेति युक्तमन्वेषणम् । विचारपरः शिष्यः तत्र करणतया प्राधान्यं कृत्वा मनसः प्रथमनिर्देशमकरोत् । उपसवेन शिष्येण गुरुत्वादिप्रकारस्य धोत्रेणैव प्राप्यत्वात् गुरुत्वरूपमेव तदेव प्रधानीचकार । अनन्तरं चक्षुषप्रलक्ष्णमूलत्वात् सर्वेषां प्रमाणान्तराणां चक्षुःप्राधान्यम् । तत्र परं 'इति शुभ्रमधीरागाम्' इति गुरुत्वादेशस्योपस्थितत्वात् वाक्प्रधानीकरणमिति दाक्ष्यं कर्तुम् । प्रधानप्रतिपाद्यार्थनिर्णयं प्रत्यनयुपयोगित्वेन ॥ ग्रन्थसंक्षेप-  
परं भाष्यकृद्भेदेन विधेषु विधेषु दर्शितं दीयते । अत एव मन्त्रे त्वं विदिति प्रयुक्तत्वापि युष्मदोऽत्र अप्रहणमिति वेदितव्यम् ।

इतिप्रथमतःपञ्चमोऽध्यायः ।

(२)

हरिः ओम् । यद्दि मन्यसे सुवेदेति दध्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ

ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु ।

अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

शिष्यं प्रत्याह—यदि मन्यस इति । अहं ब्रह्मस्वरूपं सुष्ठु वेद इति यदि मन्यसे न तत्तथा । अस्य ब्रह्मणः इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ तन्नूनं दध्रमेव अल्पमेव । देवेषु यद्रूपं त्वं वेत्थ तदपि । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमल्पमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेव ते विचार्यम् । नातः पूर्वं सम्यग्-  
चारितमित्यर्थः । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्य शिष्य आह—मन्ये विदितमिति । अहं विदितमेव मन्ये ॥ १ ॥

१. एवमिन्द्रियागोचरत्वं प्रपञ्चितम् । मयेदानीं उपदेशाधीनकिञ्चिद्ब्रह्मणोचरत्वं तादृशज्ञान-  
स्वरूपनिर्माणेन प्रपञ्चयतीत्यभिप्रेत्य एण्डान्तरम्बतारयति—शिष्यमिति । गुरुरेव भाषते ।  
एण्डमेदात् अन्यः कश्चिदिति मन्त्रेण कार्येति भावः । ब्रह्मेति । ब्रह्मणो रूपमित्युपरिस्थितमन्त्राया-  
कृष्यते । सुवेदेत्यस्य कर्माकाङ्क्षितत्वात् । दध्रमेवेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य ज्ञातरूपात्प्राप्त्यस्य यत्र हेतु-  
त्वेनान्यो वाक्यः तत्पूरयति न तत्तथेति । त्वम्पदद्वयं यत्पदद्वयं गत्यपदद्वयं नास्ति ।  
तदत्र स्फुटप्रतिपत्त्यै वाक्यद्वयवक्ष्यनमुचितम् । तत्र देवेष्ट्विति द्वितीयवाक्यमात्रान्वयि ।  
तत्स्थाने 'इह लोके' इति प्रथमदान्त्येऽप्याहार्यम् । पदान्तराज्यावर्तनीयानीत्यभिप्रेत्य प्रथमवाक्य-  
मन्ययकमेव दर्शयति - अस्येति । दध्रमिति । ब्रह्मणे दहमिति पाठः । 'इमामगृह्णन्'  
इत्यादाविष ह्वारस्थान एव भक्षारसरक्षात् अग्निमेदो नास्ति । दहं दहरमिलान्यत्र पठ्यते ।  
तदधीति । 'नूनं दध्रमेव' इत्यनुपपन्नं द्वितीयवाक्यमिह समाप्यते । वाक्यद्वयफलितमह—  
त्वयेति । ततोऽपि पर्यवसितमह—नेति । नु इति निरर्थम् । एवकारो भिन्नधर्मः । एतदर्थ-  
विवरणं नात इति । विदितमेवेति । 'मन्ये' इति साहचर्यमोक्तिलब्धमवधारणम् । आदौ  
मन्यस इति मन्यसिः शिष्यवर्तकः प्रयुक्त इत्यत्रापि तत्कर्तृकत्वमुचितम् । उत्तमप्रधणाच्च  
शिष्यस्येयमुक्तिरिति भावः । अनन्तरमन्येऽप्येवं ब्रह्मव्यम् । "यदि मन्यसे सुवेदेति त्वं नूनं  
दध्रमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ" इति वाक्यसमाप्तिः । विशेषं कथनं वक्तुं सक्तमेवानुसृतं यदस्य त्वमित्यनेन  
वाक्येन । "अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं त्वं मन्यसे सुवेदेति तन्नूनं दध्रमेव वेत्थे"ति अपेक्षि-  
तपदानुपपत्तेः पूरणीयम् । वाक्यान्तरं यदस्य देवेष्ट्विति । अस्य यद्रूपं देवेषु कश्चिन्मन्यते  
सुवेदेति सोऽपि तन्नूनं दध्रमेव वेदेति अनुपपत्तेः यथोचितप्रतिपत्तिर्भावेन च योज्यम् । देवा अपि  
यथेतदल्पमेव विदुः किमु वक्तव्यं त्वमल्पमेव वेत्थेति । इति विशेष उक्तो भवति । इत्येवमपि  
व्याख्यानं कामं युक्तम् । अथापि 'यदि मन्यसे' इत्यत आरभ्य 'देवेषु इत्येवदवाधि अविच्छेदेन  
एकया ब्रह्मणे पाठदर्शनात् मान्ययोजनैव ज्यायसीति भाति ॥ १ ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

कथमित्यब्रूह—नाहं मन्ये इति । अहं सम्यग्वेदेत्यपि न मन्ये । न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । ततश्च कात्स्न्येनाज्ञातत्वञ्चास्ति । किञ्चिद्ज्ञातत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यो नस्तद्वेदेति । नः अस्माकं ब्रह्मचारिणां मन्ये तत् 'नो न वेदेति वेद च' इति निर्दिष्टं तदर्थतत्त्वं यो वेद सः तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञानं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

२. कथमिति । केन प्रकारेण विदितमित्यर्थः । आहेति । शिष्यः । पूर्वार्धे वाक्यप्रथमम् । तत्र प्रथमपाद एकं वाक्यम् । 'नोनवेदेति' इति द्वितीयम् । तदाह नेति । मन्ये इति शेषः । 'वेद च' इति तृतीयम् । तदाह अपिस्त्विति । इदं पूर्ववत् अपिकारश्च अर्थलक्ष्यम् । चकार एकार्थः । फलितमाह ततश्चेति । मन्येदेव तद्विदितादित्यादिना यदुपादिष्टं तत्सुगृहीतमिति भावः । ब्रह्मचारिणामिति । सत्रक्षेत्रान्यत्र पाठः । न परं अहं अपि तु मम सखायोऽपि भगवतो ऽनुमहादिदं विदन्तीति शिष्यस्य विवक्षितम् । मन्ये तादिति । यदिति युक्तं पठितुम् । उत्तरत्र "निर्दिष्टमर्थतत्त्वं" इति वा । "अस्माकं मध्ये यः तद् ब्रह्म वेद, स तद् ब्रह्म 'नो न वेद न वेदेति न' इति अनेन प्रकारेण वेद । ततः वेदैव" इत्यप्यत्र योजनं सुखम् ॥ २ ॥

३. यस्येति । ननु कस्येदं वाक्यम्—गुरोः शिष्यस्य वा । नावयोरैकतरस्यापि । कस्य तर्हि । साक्षाद् वेदपुरुरस्य । कथम् । अन्यलिङ्गामावेतस्य स्वतः प्राप्तेः । भाष्यकारस्य तु इदं स्पष्टमवदत्तः अयमभिप्रायो भवितुमर्हति । सर्वमिदं 'उपनिषदं भो ब्रूहि' इति चतुर्थेखण्डे शिष्यवाक्यावधि आचार्यस्यैव वाक्यमिति शुक्तम् । न च 'मन्ये विदितं, नाहं मन्ये' इत्याभ्यामाचार्यवाक्यप्रकरणविच्छेदः । अत्रोभयत्र भुज्यते शिष्यकर्तृकत्वनिर्वन्धविरहात् । "यदि त्वं सुवेदेति मन्यसे त्वया विदितं तद् ब्रह्मस्य वस्तुतयाऽल्पमेव । अतः ते विदितं वेदानं विदितत्वचनं वा भीमांसमेव विचरामेव अविश्वसनीयमेव मन्ये । अहं आचार्यपदे वर्तमानोऽपि सुवेदेति न मन्ये । आचार्याणामस्माकं मध्ये यस्तद् वेद सोऽन्योऽपि 'न वेदेति न' इत्येव तद्वेद न तु 'सुवेद' इति" इत्याचार्यवाक्यतयैव सुसुद्धतत्वात् । इति । वस्तुतस्तु ब्राह्मणे अत्र पाठः 'मन्येऽविदितम्' इति । तेन = विचार्यमेव तत्र यस्यास्तत्र अविदितं ब्रह्म अहं मन्ये" इत्याचार्यवाक्यतयैव योजना न्याय्या । "अथ ते अविदितं तत् भीमांसमेव मन्ये" इत्युपक्रमत एव वा एकवाक्यता । भवन्तः कथं मन्यन्त इति शिष्यस्य प्रश्नं सम्भाव्य आह नाहं मन्ये इत्युत्तरमन्त्रसद्वतिरतिशोभना ।

यस्यामतमिति । यः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते स तु न जानातीत्यर्थः । अविज्ञातमिति । ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवता ब्रह्म अविज्ञातं भवति । परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यानां ब्रह्म विज्ञातं भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च भगवता माप्यकृता—

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमित-  
गुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मेतावदिति  
परिच्छेदज्ञानवता ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम् । अपरिच्छिन्नत्वाद्  
ब्रह्मणः । अन्यथा 'यस्यामतं तस्य मतम्' 'विज्ञातमविज्ञानताम्'  
इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचनं विरुध्येत ।

इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचनं कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम् । न तु सर्वात्मना  
ज्ञानागोचरत्वपरमिति द्रष्टव्यम् । तथा हि सति 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'तमेव  
विदित्वाऽति मृत्युमेति' इत्यादिशास्त्राणामसङ्गतार्थत्वप्रसङ्गात् वेदान्तानां नैरर्थक्य-  
प्रसङ्गाच्च ॥ ३ ॥

यस्येति कर्तरि षष्ठी । यत्कर्तृकमननविषयः तत्कर्तृकमननविषयः इति बाधितम् । तेन  
अमतमित्यत्र धात्वर्थे परिच्छिन्नत्वप्रकारकत्वं विशेषणं देयम् । तदाह य इत्यादि । मतं यस्य-  
त्येतद् ध्यात्वे यस्तिथिः । पूर्ववद् विरोधपरिहारायाह परीति । यद्यपि अहं ब्रह्म सुवेद । परि-  
पूर्णं ब्रह्म अहं मन्ये इत्येव अज्ञो मनुते न तु परिच्छिन्नं ब्रह्मेति तथापि मया वेदितुं मनुं  
शक्यमिति या तस्य मतिः सैव परिच्छिन्नत्वमतिरिति भावः । एवमुत्तरत्र । अस्या उपनिषदो  
यः प्रधानप्रतिपादोऽर्थः कात्स्न्येन वेदितुमशक्यं ब्रह्मेत्येवंरूप एतन्मन्त्रद्वये स्पष्टतरमुक्तः तस्य  
शारीरके उद्धारं दर्शयति उक्तं चेति । अमतमित्युक्तमिति । 'न वेद ॥' इति सामान्यवाच्यपि  
विदधानुः प्ररूपणान्मनने वर्तते । कर्तृत्वकारे सत्यपि पूर्वोत्तरानुगुण्यात् 'तस्याविदितं तस्यामतम्'  
इत्येव स्थितं वेदितव्यमित्यभिप्रायः । माप्यग्रन्थस्य प्रकृते उपयोगमाह ततश्चेति । अविज्ञात-  
त्वादीत्यादिना अमतत्वग्रहणम् । असङ्गतेति । ब्रह्मकर्मकत्वस्य वेदनेऽभावादनन्वयोऽसङ्गतिः ।  
वेदनाभावे तत्साध्यपरमपुरुषार्थालाभान्नैरर्थक्यम् ।

इति शुभ्रमेति प्राक्प्रस्तुतश्रवणात्मकज्ञानं सुवेदेत्येवंरूपं न भवति । न वेदेति नेत्येवं-  
रूपं तु भवति । इति पूर्वमन्त्रेणोक्तम् । अयं मनननिदिध्यासनात्मके अपि ज्ञाने तादृशे इत्यास्मिन्  
मन्त्रे उक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

प्रतिबोधेति । प्रतिनियतो बोधः प्रतिबोधः । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिरूपा-  
साधारणधर्मविशिष्टतया ज्ञातम् अमृतं ब्रह्मस्वरूपं तत्तत्तुन्यायेन स्वीपासकस्यापि  
अमृतत्वं विन्दते लम्बयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थोऽयं विदिधातुः । लम्बन-  
प्रकारमेवाह—आत्मना विन्दते वीर्यमिति । ‘स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुक्तु’  
इत्युक्तीत्या विद्यानिष्पत्त्यनुकूलं वीर्यं मन्त्रेन परमात्मना लभते । प्रसन्नपरमात्माहित-  
वीर्यार्जितया विद्ययाऽमृतत्वमश्नुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. एवं, अतिमुच्येति प्रस्तुतं इतिशुभ्रमेति परामृष्टं च अपरिच्छेदस्य द्रष्टव्यो ज्ञानं प्रदर्शितम् ।  
एवंविधं ज्ञानं किं फलयालमिति शिष्यस्य शङ्कां दमयता यद्वागुक्तं ‘अतिमुच्य धीराः इति  
तदिदानीं विनियत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रतिनियत इति । प्रतिनियतत्वं गुणविशेषपरदा-  
यणादित्वम् । तेन बोधेन विदितं विषयोक्तम् । तदाह सत्यत्वेति । ‘दाहं मनसापपरिच्छेदतया  
अनन्तत्वरूप एको गुण उक्तः । तेन सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वामलत्वान्यप्युपलक्षणीयानि ।  
ज्ञानन्दाद्यधिकरणन्यायान् । मन्त्रे विदितमिति ध्वन्यमुक्तम् । मतमिति मननम् । उभयसङ्ग्रहो  
भाष्ये ज्ञातमिति । तत्तत्तुन्यायान्प्रशदानाय स्वयं विक्षिणयति अमृतमिति । स्वेति । पृष्ट्वा  
अमृतत्वेऽन्वयः । लम्बयतीति । द्विकारार्थोऽप्रधारणमप्यत्र द्रष्टव्यम् । विदीति । विदुद्वेद्यम  
इत्यस्य इय निर्देशः । यथापि, “प्रतिबोधविदितं उक्तरित्वा अपरिच्छेदतया श्रुतमेव मतं दधा-  
नन्तमपि भवति । इदमुपलक्षणम् । विज्ञातमपि भवतीति । वस्त्वन्धेन श्रदधायभावोऽपि  
उपायवैकल्यं मालील्लभं । कुतः । यतः तादृशं अमृतत्वं विन्दते पुरः ।” इति योजने  
विन्दते इति यथाश्रुतमेवोपपद्यते । तथापि क्षत्रयभेदाभ्याहारादिप्रसङ्गात् वरमयमेव प्रकर  
इति भावः ।

इत्युक्तेति । शुभ्रमेति विद्यानिष्पत्त्यनुकूलत्वमुक्तम् । स्मृतिः । सत्त्वहितपुरःपर्यदिपदा ।  
‘मनया धृत्युन्मारादि सर्पलभ्यते । त्वयं तैत्तिरीयपाठः । बुध्नेति ॥ अतश्चतरे । तत्तत्तमेव  
वीर्यमिन्मुक्तम् । संयुनक्तिवति लोटाऽभेहिता प्रार्थना प्रार्थयित्रा अभिवाक्षितं प्रणामार्चनादिधिरा-  
रुहितस्य भगवतः प्रसाहं व्यञ्जयति । तदाह प्रमन्त्रेति । प्रमन्त्रेति । प्रसादोत्तरयो इत्युक्ते ।  
आहितमुत्पादितम् । विद्याया उपासनात्मिकया । ऐन्द्रियिकविषयज्ञानविरहेऽपि उपदेशालब्ध-  
परोक्षज्ञानमात्राभयेण शरण्यमितिदरीकृतभगवत्प्रसादेन अपेक्षितं सर्वं उक्त्वा उपामनयां क्रिय-  
माणामां तन्निष्पत्तां वा अमृतत्वप्राप्तां वा न मनागपि सन्देह इत्युक्तं भवति ॥ ४ ॥



इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य घीराः

श्रेत्यास्माद्धोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

सादृशब्रह्मज्ञाने त्वरामुत्पादयति—इह चेदवेदीदिति । इहैव जन्मनि ब्रह्म  
ज्ञातिवांश्चेत् अथ समनन्तरमेव अस्ति सन् भवति सत्यः (—त्यम्) । ज्ञानाभावे  
आत्मनोऽसत्ता भवति । 'असत्तेव स भवति । असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति  
ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुत्यनुरोधादिति ब्रह्मण्यम् । भूतेषु  
भूतेषु सर्वभूतस्थं परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वेतस्समस्तविलक्षणत्वेन निर्धार्य  
अस्माद्धोकाद्विचिरादिमार्गेण परमात्मानं प्राप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

५. त्वरां विलम्बाक्षमत्यम् । आसक्त्यतिशयत्वात् भ्रष्टां वा । प्रकरणाद्व्यर्थं कर्मकारकमाह  
ब्रह्मेति । सत्य इत्यन्विताऽप्यपाठः । अयत्तेति । अस्तिप्रतियोगिनया निर्वेदान् विनष्टिरित्य-  
सत्तोच्यत इति भावः । विचित्येत्यस्यापेक्षितं कर्म भूतेष्वित्यतः परं स्थितमिति पूरयित्वा  
एवमव्यमित्यभिप्रेत्याह संबन्धि । वीप्सायोंऽयम् । प्रतिभूतं जीवस्यापि विद्यमानत्वादाह परमेति ।  
प्रकरणिकस्य ब्रह्मणः भूतान्तर्गतित्वप्रतीतियत्वेन आत्मत्वेनोपस्थितिः । प्रह्वेति । विचित्य घीरा  
इति श्रुतिश्रुते सत्यपि विवेक एव धैर्यस्यापयोग्यद्वार्थं क्रममाश्रित्य प्रथमं धीरपदार्थं उक्तः ।  
न्युपगच्छात् द्विती प्रज्ञाने इत्यस्मादतोऽर्थेऽपि विचित्येति रूपमित्यभिप्रायेण तदर्थमाह स्येति ।  
विचित्येति ब्राह्मणपाठः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेनापेक्षितं सर्वमन्यतो ब्राह्ममित्याशयेनाह  
अर्चिरादिनेति । ब्रह्मण एव न मुक्तानामिति ज्ञापयन्माह परमेति ।

कृतज्ञानं चेद् दुर्लभं किमल्पज्ञानेनैवैवमादायीन्ये असत्यप्रयत्ना भवेदित्यनेन प्रकारेण  
ब्रह्मज्ञाने त्वरा पूर्वार्धेनोत्पादिता । ब्रह्मस्वरूपादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षसत्यवगतसमस्तवस्तु-  
विलक्षणतया तदज्ञानं भवत्येवेति सादृशज्ञानेनैव मुक्तिरक्षय्यमाविनोति चानेन प्रश्नरेणोत्तरार्धेन ।

इति द्वितीयखण्डचिन्ता ।

(३)

हरिः ओम् । ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये  
देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तासाकमेवायं विजयः ।  
असाकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

आत्मना विन्दते वीर्यमित्युक्तार्थे आख्यायिकामह—ब्रह्म ॥ देवेभ्यो  
विजिग्ये । परमात्मा देवानामनुग्रहार्थमसुरादीन् शत्रून् विजितवान् । तस्य हेति ।  
ब्रह्मकर्तृकविजये सति देवाः पूजिता अभवन् । त ऐक्षन्तेति । देवाः अयमसुर-  
विजयो ऽस्मत्कर्तृक एव तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यस्मदीयमेवेत्यमन्यन्त ॥ १ ॥

तद्वैपां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव ।

तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तद्वैपामिति । तादृशं तेषामभिमानं परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः । तेभ्यो हेति ।  
तेषां देवानामनुग्रहार्थं तद् ब्रह्म यक्षरूपं प्रादुर्भूतम् । तच्चेति । एतद्यक्षस्वरूपं  
विगमिति ते देवा न व्यजानन्त न ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

तेऽग्निमधुचन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति । अग्निर्वा अहमसीत्य-  
ग्रधीज्जातवेदा या अहमसीति ॥ ४ ॥

१. आहेति । आचार्यः । विजिग्ये इति । आचारमात्रत्वेन तैः कृतं किमपि दानं होमं ॥  
परिपूर्णं स्वाराधनं कृत्वा तान् निमित्तमात्रं कृत्वा इयमित्यतीति बहुमहात्म्या महती शत्रुसेना  
व्यजयत । तस्य न कश्चिद् देवेष्वप्युच्यत । तेन देवाः एव पूजिता । यथायथा पूजा अभिव्यक्त  
तथातथा तेषामात्मनि बहुमानोऽनर्थतः । पूजनाद्वीकारो विकल्परूपं च सर्वसमक्षमिति छिद्यो  
छट्त्वार्यविशेषः । ऐक्षन्तेत्यस्य विवरणं भाष्येऽभ्यन्यन्तेति ॥ १ ॥

२. मूले 'विजज्ञौ' 'नादुर्बभूव' । कश्चित् तद्वा दृढं वा वेद । शब्दिति किमप्यग्रे दर्शने ।  
भाष्ये अभिमानमिति । तादृशमेव ऐक्षन्तेत्यस्यार्थः ईक्षणं परामृश्यते ईक्षणं च अभिमान एवेति  
भावः । परमात्मेति । पूर्वं ब्रह्म च प्रस्तुतम् । देवाश्च । तत्र देवानां एषामिति वृषभुषणरत्नात्  
विजज्ञावित्यत्र कर्तृ ब्रह्मैव । एष्यत्पनाच्च तथेति ॥ २ ॥

३-४. त इति । मीत्युत्पत्त्यावसप्तसर्वगानां देवाः । जातवेद इति । जातं जातं वेदं हि  
भवानिति स्तुतिः । विजानीहीति । अयमुपकारस्त्वयाऽस्माकं कर्तव्य इति परस्मैपदार्थः । यक्षम्

तेऽग्निमिति । जातवेद एतद्विजानीहि विमेतद्यक्षमितीत्युक्तवन्तः । तथेति तदभ्यद्रवदिति । तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन कोऽसीति पृष्टः अग्निर्जातवेदः । इति स्वस्य प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३-४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मिंस्त्वयीति । तव क सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽग्निः पृथिव्यन्तर्वर्ति-  
सकल्दाहसामर्थ्यमस्तीत्युक्तवान् ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद् दहेति । तदुपग्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् । स तव एव निवधृते नैत(न)दशकं विज्जातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अनिरुपितस्वरूपं अयापि बहुमन्तव्यं वस्तु । यक्ष पूजयामिति धातुः । तथेतीति । 'तथा' इत्यत्रवीदित्यर्थः । लोकोत्तरवीर्यपराभिमानाभातहृदयतया वीतशङ्कं अनुपदं तेषामभ्यर्थ-  
नामन्त्रीकृत्य आत्मानं बहुमन्यमान आसीत् । तदभ्यद्रवत् । स्वप्रार्थनास्वीकारप्रतीतैस्तेरग्निनन्दितः सादरसमीक्षितः शक्यं वेगमास्थाय अगच्छत् । तत्समीपं गत्वाऽपि पूर्वभाषणं आत्मनो गौरवहानिकरमिति मन्यमानः कर्म्यान्तरेणामृत इव यदृच्छया सन्निहित इव च तूष्णीमनिष्ठत् । 'पूर्वभाषो च रायवः' इत्येवंविधगुणातिशयशालिना यक्षेण कोऽसीति पृष्टोऽपि अश्रुतवानि-  
वासीत् । तमभ्यवदत् । तथा स्थितं कथाञ्चित् सान्त्वनेनामिमुखीकृत्य अवदत् शान्तं मृदुना ध्वनिना । न तु अपृच्छत् प्रश्नोचितेन ध्वनिना । कोऽसि किन्नामासि । एवं यक्षेण प्रथमं वाचा कर्मणा श्रुत्या च सौजन्यमादरं च प्रदर्श्य पथान्मृदु नामनापनमभ्यावितोऽग्निः अग्निर्वा अहमस्मि जातवेदा वा अहमस्मि होता वा अहमस्मि कविकृतुर्वा अहमस्मीति अत्येकं 'वा अहमस्मि' घटयित्वा स्वकीयं महिमातिशयं प्रकटयन्ती दीर्घा नाम्नाबलि अत्यन्ताविनयानादररूपं पपाठ । अत्रत्यमस्तीति यक्षेण मोक्षम्-केवलं स्वहृदयेन क सर्ववेदिति विन्यता । अग्रेस्तु न चात्रल्लोकोऽपि अहमस्मीत्येतदामेक्यतः ॥ ४ ॥

पुनर्गोक्षस्य शान्तः सोपचारः प्रश्नः तस्मिन्निति । नाम्नाबलिव्यवृत्तसर्वोत्तिशायिमहिम-  
शालिनि । तमभ्यवददिति पूर्वस्यादनुपपन्नः । अग्रेरुद्धत्सुत्तरम्-अपीदमिति । इदं सर्वमपि; इदं दग्धुमशक्यमिति न त्रिविद् वस्तु पृथिव्यामस्ति । इत्यत्रवीदित्यनुपपन्नः । "यदि ते मदीर्यपरीक्षायामिच्छः तर्हि ब्रूहि किं दहेयमिति" इत्यप्यत्र तेन व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

६-१०. तृणं न महत् किमपि दाह । तदपि यथोपलब्धमेकं चिरात्पतितं शुष्कं क्षीणं अविविध-  
पुण्यवस्थामाप्नुम् । तत् अग्निः इषाय ज्वल्यशिक्षया पस्पर्थ । प्रेयाय दीप्तां ज्वालां परितः

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमवदत् कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्य-  
ब्रवीन्मातरिथा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीयं(यं) य  
दिदं वृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तद्रुपप्रेयाय सर्वजवेन ।  
तत्र शशाकादातुम् । स तत्र एव निवृत्ते नैत(न)दशकं  
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

तस्मा इति । तर्हीदं तृणं दहेति यक्षेणोक्तः सर्वजवेन तस्मिपं गतः  
दग्धुमसमर्थो निवृत्त इत्यर्थः । उपप्रेयाय समीपं गत इत्यर्थः । नैतदशकं विज्ञातुं  
यदेतद्यक्षमिति । एवं देवान् प्रत्युक्तवानिति शेषः ॥ एवमुत्तरत्वापि ॥ ६-१० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।

तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात् तिरोदधे ॥ ११ ॥

तस्मान् तिरोदधे । तस्मान्मघोनः सविधेः । एतस्य गर्वमहो मा भूदिति  
तिरोहितमभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रसारयामास । उपप्रेयाय सर्वजवेन सर्ववेगेन गत्वा स्वरूपेणैव तत् तृणमाचक्षाम । तथापि तत्र  
शशाकं दग्धुम् ।

निदधाविज्ञादि परोक्षवृत्त्या ऽभिधानं देवस्याधिर्यं परीक्षा तत्र मंगध न यद्वृत्तां विदितौ  
न च सर्वत्र प्रकाशनाहोषित्यभिप्रायेण । सः ; तथा पराजितः प्रवृत्तसर्गवः । तत्र एव;  
तस्मान् प्रवेष्टात्रेव ; न पर तृणां वशात् । यद्वा निदधत् एव ; अहोतौऽपि न तस्यै । तथा  
गाढनिद्रितौऽस्य हृदये परिभ्रमद्भुः । निवृत्ते ; नथा यः कोऽपि न जानीयात् तथा चोरवृत्ति-  
लीनः । चिरादन्विष्य पृथो न्यवेदेयत्—नैतदिति । यत् यत्स्वरूपस्वभावे तद् विज्ञातुं नामावम् ।  
इतीति । पूर्ववदमकीदिति नोच्यते । शोकाग्निमग्णो न विधिद् दत्तमक्षयत् । अनिदीनस्वरः  
कथमपि तद् ज्ञास्यामास । चेत्तथैव वा ॥ ६-१० ।

११- तस्मादिति । दृष्ट एव स्थिते तस्मिन्निनि भावः । तिरोदधे तस्याविदितमेव कतिशीघ्रम् ।  
भाष्ये मा भूदिति । अन्यत्र तु “ इन्द्रोऽगर्भेण वृद्धं तिरोदध इत्यत्रयमभिप्रायः । इन्द्रो  
ऽभिलिषितमोऽभिमानोऽग्र्यः । ‘सोऽहमस्यादिभिः प्राप्तं वाक्सम्भाषणमात्रमप्यनेन’ न  
प्राप्तोऽस्मी’त्यभिमानं कथं नाम ज्ञादिति” इति ।

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् ।  
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेवाकाशे इति । तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवत्पुर्वी बहुभिराभरणैः शोभ-  
मानां पार्वतीमिन्द्रानुग्रहाय प्रादुर्भूतां दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य इयं सर्वं जानातीति  
मन्यमानः किमेतद्यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

(४)

हरिः ओम् । सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयच्चम्  
(ध्वे) इति । ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

सा ब्रह्मेति होवाचेति । ब्रह्मैव यक्षरूपेण युष्मन्मोहक्षमनाय प्रादुर्भूतम् ।  
अतः(१) ब्रह्मसम्यग्भिनि विजये निमित्ते पूजां प्राप्नुत । अस्माभिरेव विजयः कृत  
इति दुरभिमानस्य कृत्य इत्यर्थः । ततो हैवेति । तदुपदेशादेव ब्रह्मेति ज्ञात-  
वानित्यर्थः ॥ १ ॥

१२. तस्मिन्नेव यत्र यक्षमासीत् तत्रैव । सम्यग्दर्शनयोग्यं समीपदेशमागत्य यदा यक्षाधिष्ठितं  
स्पर्शमपश्यत् तदा तत्र न यक्षमासीत् । अपि तु कश्चित् स्त्रीति भावः । प्रथमं स्त्रीति ग्रहणम् ।  
ततः कठणादीतत्त्वटाक्षशालिदिव्यरूपस्य । तत उमा हैमवतीति । तां होवाच । भक्त्या श्रद्धया  
च तां प्रणिपत्यभिवाद्य तयाऽनुमत उवाच । किमिति । किमस्य स्वरूपम् । किञ्चास्य अत्र  
प्रादुर्भावप्रयोजनमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीयखण्डचिन्तना ।

१. सा ब्रह्मेति । सेति ब्राह्मणे न पठ्यते । किलरूपमित्यस्योत्तरं ब्रह्मेति । किं प्रादुर्भाव-  
प्रयोजनमित्यस्य ब्रह्मण इत्यादि । भवतां प्रतिबोधनमेव प्रयोजनमिति भावः । भाष्ये अत इति ।  
अस्य अनन्तरवाक्यारम्भे अस्माभिरेवेत्यतः पूर्वं पाठ उचितः । प्राप्नुतेति रुद्रमध्यमबहुवचनम् ।  
भूते अमहीयच्चमिति छेदः । महीयच्चमित्येव चेत् अङ्गभावश्चान्दसः । ब्राह्मणे तु महीयच्ये इति  
छेदे ध्रुयते । तदुपदेशादिति । तत इति गानन्तर्यमुच्यते । अपि तु 'सा उवाच' इत्युक्तं  
तस्या वचनमित्यभिप्रायः । यद्वाऽर्थलब्धोऽयमर्थः ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रः ।  
ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इति । तस्मादेव हेतोः एत एवामिवाग्निन्द्रा इतरान् देवानतिशेस्त  
इय । इयशब्द एवार्थः । अतिशेस्त एवेत्यर्थः । यस्माद्धेतोः नेदिष्टं समीपे  
वर्तमानं तद् ब्रह्म पस्पृशुः दृष्टवन्तः । यतश्च हेतोः प्रथमो विदाश्चकार प्रथमं  
विदाश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्टं  
पस्पृशे स ह्येनत्प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

२. एत एवेति । 'एते' इत्येव किं पाठ इरान्वेष्टव्यम् । अतितरामिवस्य पूर्ववर्तितमर्थमाह  
—अतिशेस्त इति । अनिरर्थं अतिक्रमणापेक्षः पूजार्थं वा कर्मप्रवचनीयः । तेनैव देवान्तरापेक्षया  
ऽऽविष्यस्य प्रत्यापितत्वाद् अनुगदमात्रं तरविति भावः । अतिक्रमण एव वा वक्ष्यदिनाद्यर्थं  
योजयति । यस्मादिति । हिपरारणोऽयम् । प्रथममिति । उत्तमः श्वेत इत्याद्याविव वात्सर्थाकर्त्तरि  
प्रथम्य भूयते । तत्पक्षेनाय एवमचनोपपत्तये च क्रियादिशेषार्थं कृतम् । चक्रुरिति । बहुषु  
व्यत्ययेनैवमचनमिति भावः । 'ते' इत्यस्य स्थाने स इत्यपि पठन्ति ॥ २ ॥

३. "ते ह्येनन्नेदिष्टं बहुदचनाजुरोधेन प्रथमे विदाश्चक्रुरिति प्रयोक्तव्ये यद् व्यत्ययेन एवमचनं  
प्रयुक्तं तत्रामिश्रमविशेषं ध्याययन्ती भुतिराह—तस्मादिनि" इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अग्नि-  
वाग्निन्द्राणां मध्य इति । इतरदेवपेक्षया अग्निवाग्निन्द्रा अतिसयवन्त इति विवक्षितम् । तत्र  
द्वौ हेतु दर्शनरूपं स्पर्शनं, प्रतीति वेदनं च । तत्र स्पर्शनाधीनोऽनिशयः प्रयाणां समानः । तेन  
नेदिष्टं पस्पृशुरिति युक्तम् । वेदनाधीनस्त्वतिशयो न तथा । एवंतीमवाद्यात् प्रथममिन्द्रेणैव  
मवाविद्याया लब्धत्वात् । यथादिन्द्रादेव अग्निवायुभ्यां लब्धत्वात् । एवं विद्याधिगमप्राप्त्य-  
जनितस्यातिशयस्य प्रयाणां तुल्यव्यतिथिदायकं मौचित्यविरहात् "प्रथमो विदाश्चकार" इत्येवमचनान्तर-  
मुगदेयम् । इतरदेवपेक्षया अग्निवायुभ्यामग्निज्ञानधिगमप्राप्त्यस्यापि प्रतिनिपादविपितत्वात् ।  
'तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवा' इति तथोक्तिरपि तदर्थे इन्द्राद्यन्तराभ्येन प्रस्तुतत्वात् ।  
तदर्थं महार्थमशङ्क- षोऽपि वेदपुरुरूपस्य निपुणः प्रयोगविशेष इति । सर्वानतिशयीति ।  
अग्निवायुसाहितसर्वदेवातिशयीत्यर्थः ।

एवं बलवती जिज्ञासामुत्पाद्य विद्याविरोधिनन्द्यद्वारं विनिर्जित्य एषां पूर्वमेव प्रसन्नः  
परमात्मा स्वविषयां विद्यां गम्यन्नामकरोदित्यनयाऽऽख्यायिकया 'आत्मना विन्दते धीर्य'मित्युक्तोऽर्थ  
उल्लिखितः । उपदेशातिरिक्तप्रकारेण तदग्र्यं दुरधिगमम् । देवधेष्टेष्वेव एवंविधेषु सत्सु  
कथमाशालेष्टोऽपि मनुष्याणां कस्तन्त्येन तद्वेदने इत्याद्यप्यत्र बोध्यम् ॥ ३ ॥

अभिवाचिन्द्राणां मध्ये यस्मादिन्द्रः सन्निहितं ब्रह्म दृष्टवान् सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वतीमुखादिदं ब्रह्मेति ज्ञातवान् अतः सर्वातिशायीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्यैव आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति इन्द्रमीमिष-  
(न्यमिष)दा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तस्यैव आदेश इति । तस्य विज्ञातस्य सद्यस्तिरोभूतस्य ब्रह्मणः य(१) एष आदेशः वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति । यथा विद्युतो विद्योतनं क्षणिकं तद्वदित्यर्थः । आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह— इन्द्रमीमिषदा इति । अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छब्द उपमानान्तर-समुच्चयार्थः । यथा न्यमीमिषत् यथा निमेषप्रकाशतिरोभावः क्षणेन एवं ब्रह्मापि तिरोभूतमित्यर्थः । यथा विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः । न्यमीमिषदिति वचन-व्यत्ययश्छान्दसः । इत्यधिदैवतम् । अनात्मभूताकाशादिगतविद्युद्विषयं ब्रह्मण उप-मानदर्शनमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम् । यदेतद् गच्छतीव च मनो न चैत- (मनोऽनेन  
चैत- )दुपसरत्यमीक्षणं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

४. विज्ञातस्य दृश्य । य एष इति । य इत्यनन्वितम् । “यः एष वक्ष्यमाणः स आदेशो उपमानोपदेश इत्यर्थः” इति वा पाठेन भाव्यम् । यत् एतत् उभयमपि क्रियाविशेषणम् । यत् व्यद्युतदा एष इति पूर्वोक्तान्वयः । गम्यं सादृश्यं स्फुटयति यथेति । प्रकाशो एकमुपमानम् । तिरोभावेऽपरमित्यभिप्रेत्याह उपमानान्तरमिति । न्यमीमिषदिति । अत्रापि विद्युत एव कर्त्यः । अत्र पाठोऽन्वेषणीयः । छान्दस इति । व्यद्युतदित्यत्रापि दं द्रष्टव्यम् । विद्युतोऽस्तुतो बहुवचोऽपि द्योतने वा निमेषणे नैव यदाविद् भेदो मासते । क्षणिकबहुभयोरपीति व्यञ्जनाय व्यत्यया-श्रयणमिति ॥ ४ ॥

५. एतद् ब्रह्मेति । यद्यपि पूर्ववत् क्रियाविशेषणमेतदिति युक्तम् तथापि गच्छतेः कर्म-सापेक्षत्वादित्येवात्र मन्वेतुमुचितमिति भावः । गच्छतीवेति । अन्विस्थापित्वान् दुर्निरूपं गच्छतीत्यर्थः । पूर्ववदर्थेऽप्यं सादृश्यमाह ब्रह्मेति । अतः परं पाठान्वेषणं युक्तम् । यथेत्यादि शत्रु असङ्गतमिव वक्ष्यमाणेन पुनरुक्तमिव च भाति । ननु सङ्कल्पविषयमेतद् भाति न मनो-

१. अत्र “यथा न्यमीमिषत् । यथा निमेषः प्रकाशतिरोभावः क्षणेन एवं ब्रह्मापि तिरोभूतमित्यर्थः । न्यमीमिषदिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः” इत्येवंविधेन पाठान्तरेण भाव्यमिति भाति ।

अथाध्यात्ममिति । अनन्तरं देहस्यो दृष्टान्त उच्यते इत्यर्थः । यदेतदिति । एतद् ब्रह्म मनो गच्छतीति । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थः । यथा मनसो ब्रह्मविषयीकरणं न चिरस्थायि एवमेव यक्षस्य ब्रह्मणः प्रकाशोऽपीत्यर्थः । मनसा ब्रह्मविषयीकरणं क्षणिकमेव न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति “न चैतदुपस्सरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः” । न हि मनोजनितसङ्कल्पः ध्यानविशेषः अभीक्ष्णं चिरम् एतद् ब्रह्म उपस्सरति । न विषयीकरोतीत्यर्थः । यथा ब्रह्मणो मनसा विषयीकरणं न चिरानुवृत्तम् एवं यक्षस्य प्रादुर्भावोऽपि न चिरानुवृत्तः । अत्र दृष्टान्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मध्यानानुवृत्तिर्दुःशक्तेति दर्शितं भवति ॥ ५ ॥

तद्व तद्वनं नाम । तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेद अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

तद्व तद्वनं नामेति । एतादृशमहिमविशिष्टं तद् ब्रह्म सर्वैरपि जनैः वननीयत्वेन प्रार्थनीयत्वेन वननामकं भवति । तस्मात् तद् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थः । वनत्वेनोपासनस्य फलमाह—स य एतदेवं वेदेति । सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयमित्याह—परिहरन् व्याप्यते मनोजनितेति । अत्र ‘न चैतद्’ इत्यत्र ‘मनेन चैतद्’ इति पाठान्तरमन्यत्र दृश्यते ।

अत्रेति । अर्थः भावः । सत्यैक्यादमृत्याविकारोपान्न कृत्वा तत्सर्वं आदेश इत्यत्र ‘तस्य दृष्टस्य सद्यन्तिरोभूतस्य’ इति व्याख्याय अग्न्यादिदृष्टयक्षद्विषयतया इदं दृष्टान्तद्वयं योजितम् । साभिध्यात्प्रवलेन प्रहरणेनोपस्थितं अत्रापि ‘प्रवेति होवाच’ इति परानुष्टं प्रक्षीय तच्छब्देन परामुस्य तस्य यत् पूर्वं ‘वन्मनसा न मनुते’ यस्यमतं तस्य मतम्’ इति मनसोऽपि दुर्ग्रहत्वमुक्तं तदेव, यदपि उपदेशेन किञ्चिद् ज्ञानं जायते तदापि ॥ चिरानुवृत्तध्यानपर्यवसायि भवतीत्यनेन प्रकारेण विशदीकर्तुमिदमुपमानद्वयमिति तु शङ्क्यं युक्तं च कुरुमिति ॥ ५ ॥

६. तद्व इन्न वनमिति । तद्वनमित्येकं पदमिलन्ये । अन्वयाऽऽशब्दं भवितुमर्हति । तदेतत्तद्वानुष्कमितादी तदेतदोरेवान्न तच्छब्दद्वयस्य योजयितुं शक्यत्वादित्यमिष्टायः । इत्यर्थे इति । एतादृशं तत्त्वमुपदिष्टम् । अथ हितमुपदिशत इति भावः । वनं वेदेति । सत्यत्वज्ञानत्वादितिः सर्वदेवतासामर्थ्यात्तद्वैः प्रियमाणस्यास्योपासनस्य मोक्षफलत्वे स्थित एव एतद्विशेषगुणवतोऽस्य संयत्नान्त्वादिविशिष्टत्वेव आनुपासकं फलमाहेत्यर्थः । प्रार्थनीयः अनुरागविषयः, प्रियः ॥ ६ ॥



उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषत्  
ब्राह्मी वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

एवं 'आत्मना विन्दते वीर्यं'मित्यर्थे स्थिते सति वीर्यावाप्तिहेतुभूतभगवदनुग्रह-  
साधनप्रतिपादिकाम् उपनिषदं भो ब्रूहीति शिष्येणोक्त इतर आह—उक्ता त इति ।  
ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानोपनिषदमब्रूवाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्तव । साधनप्रति-  
पादिकां चोपनिषदं वक्ष्यामि यदि शुश्रूषस इति भावः ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्य-  
मायतनम् ॥ ८ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । तस्यै उक्ताया उपनिषदे साधनभूतानि ।  
कायजोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रहरूप उपशमः, अमिहोत्सादिलक्षणं कर्म च  
उपनिषच्छब्दिताया ब्रह्मविद्यायाः प्रतिष्ठा दाढ्यहेतुः । वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमाय-  
तनम् । पङ्क्तमहिताश्च वेदाः सत्यवचनश्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

७. शिष्यस्य जिज्ञासोत्थापकमर्थविशेष दर्शयन्नाह गदमात्मनेति । ईपम्यनैर्धृष्यपरिहाराय  
साधनविशेषानुष्ठानप्रतिपन्नं परमात्मनेति वक्तव्यम् । तं साधनविशेषं ब्रूहीति प्रार्थयत इति भावः ।  
शिष्येणोक्त इति सम्भी प्रथमं वा । ननु यदि भगवदनुग्रहसाधनविषयं प्रार्थना कथं उक्ता वा  
उपनिषदित्युत्तरमन्तरि विद्यादाय सात्पर्यमाह ब्रूमेति । यदाप्ययं प्रथमं साधनमेवोपदिष्टं  
मन्यते तथाऽपि अत्र उपनिषद्व्यवहारं तदीयं पश्यन्तोऽन्ये श्रेयतार एतद्व्यतिष्ठत् उपदेशो  
नोपनिषद्व्यतिष्ठत् इति भ्राम्येयुरिति मन्यमान आचार्यः पर्वोक्तप्युपनिषदेवेति ज्ञायन् उक्तव्यमाणायो-  
रुपनिषदोर्विषयविवेचन उक्ता ब्रह्मविद्येति 'ब्राह्मी वाव ते' इत्येवमाहेति भावः । यदीति ।  
अगन्दिग्ये सन्धिगम्यद्वचनम् । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वत् । एत इत्यर्थे पर्यवसितम् ॥ ७ ॥

८. तस्यै । पृथगेवं बहुलं छन्दसीति चतुर्थी । तस्याः । उपशम इति । इन्द्रियनिग्रहरूपो  
दम इति किं पाठ इति विष्टयम् । दाढ्यं विषयान्तरप्रमत्तानिभ्याम्बलम् । वेदादीना-  
मेकशक्त्योपादानेन गमुच्योऽदगम्यते । तत्राज्ञादिगोर्न तुल्यदत्तमुच्य इत्यभिप्रायेणाह—पङ्क्त-  
महिताश्चेति । ननु उत्पत्तिहेतुः प्रथमं दाढ्यः पथादाद्वहेतुः । गम्यम् । इह तु विद्याकालेयनु-  
दत्तमानमुत्तरकमन्तरजं भवतीति दाढ्यहेतोः प्राथम्यम् । वेदास्तु प्रमाणतया प्रामाण्यतया  
निवर्तन्त इति बहिरङ्गाः । नन्वेवं सति तेष्व न दत्तव्याः । मत्वं न दत्तव्याः । सत्यवचन-  
विधानार्थं तु उच्येते । यथाऽनवीतवेदस्य ब्रह्मविद्यास्वरूपमेव दुर्लभं तथाऽसत्यवादिनः ।  
तस्मात् सत्यमायतनं तस्याः । आयतनं यस्मिन्नायतने स्वरूपं लभते निश्चितम् । यस्मिन्नसति  
स्वरूपमसौ नास्ति । तपआदिद्विरहे उत्पन्नापि विद्या दुर्बला भवेत् । अनृतदादे तु नैवोत्पद्येतेति  
गामान्यधर्मस्यापि सत्यवचनस्य ब्रह्मविद्यायामन्तरप्रतरोपश्रवकदमिह त्रिविधमित्येति ॥ ८ ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे

लोके ज्येये प्रतिष्ठिति प्रतिनिष्ठिति ॥ ९ ॥

यो वा एतामेवं वेदेति । एतां ब्रह्मविद्याम् उक्तविधप्रतिप्रायननोपेतां यो वेद स सर्वाणि पापानि विधूय कालपरिच्छेदशून्ये ज्येये ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे स्वर्गलोके वैकुण्ठलोके प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमभिव्यहारात् स्वर्गलोकशब्दो भगवत्प्रोक्तपरः ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

क्षेमाय यः कृष्णया क्षितिनिर्जराणां भूमावज्जम्भयत भाष्यमुधामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतुल्यवातो रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

—३३३—

इति श्रीरत्नरामानुजमुनिराचितभाष्यसंहिता

रामवेदोद्या तल्लक्ष्मणोऽग्निपदपरमभिधाना केतोऽग्निपदम् ।

१. तस्या इति पदत्र परामृष्ट उपनिषदेवेह एतच्छब्देन परामृश्यत इत्यभिप्रायेणाह—अद्य-  
ग्रिममिति । एवमित्यस्यार्थमाह उक्तेनि । अमङ्गोचन्यायेन वक्ष्यमाणफलमङ्गिन्ना य लब्धमाह-  
मर्दानीनि । ‘अथ इह रोमाणि’ इति उपनिषदन्तरं स्मारयन्नाह—विधूयेति । अमन्त  
इत्यस्यार्थमाह कारेति । लोकांश्च रूप दशंगति—ज्यायसीति । प्रशब्दशब्दादीयमुनि  
‘ज्य च’ इति सूत्रेण प्रकृतेर्ज्यादेरे ‘ज्यादादीयसः’ इति प्रत्ययादेर्गिकारस्य आकारादेरे  
‘ज्यायस’ इति रूपम् । अस्मिन्प्राक्प्रादेशे व्यत्ययेन अङ्गते अन्तलोपे च ऽनेन इत्यङ्गरान्तं  
भावं । तत्प्राप्तमनन्तमिह भवति । इयमुन्—अदपेन एकस्मान् कस्माच्चिशोर्गङ्गज्यायानिति त  
मन्तत्त्वमिषादायेनाह ज्येष्ठ इति । ईदमुन्लार्हि कथमुपरतिरित्यत्राह—मर्देति । अस्माज्ज्याया-  
निनि शिञ्जिप्यानभिधानात् अमङ्गोचन्यायेन मर्देस्मादिति लभ्यत इति भावः । निरक्षयानन्दान्  
भवहेतुत्वादिदं गदोत्तरत्वं । अन्तवदेव द्वि तद्व भवति यदन्यत्र सुखम् । मनु स्वर्गं प्रतिष्ठ  
इन्द्रलोकम् । तत्त्वमुच्यते वैकुण्ठ इति । अत्राह—अनन्तेति । आकाशाद्यधिकरणस्यासौ-  
दृढिर्भेदकत्वात् भावः । अत्रैवेदशब्देनैव वैकुण्ठोऽपि स्वर्ग इति ।

एतेन पुण्यार्थ इह दर्शितो भवति । यद्यपि वेदेति श्रवणजन्यमेव ज्ञानमुच्यते नोपासनम् ।  
एतामिति ब्रह्मत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् । अथ ज्ञानं एवैवेदलक्षणमिति । तथापि फलस्वरूपपर्या-  
लोचनेऽस्याक्षिमात्प्राप्तत्वात्प्रतीतिः प्रजापतिवाक्य इव अक्षिफलमेव प्ररोचनायै अतो उपर्यर्थं कथाधिन  
स्वस्थाने पुण्यार्थोपदेश इति शक्तिं बोधितव्याम् ।

इति खरमण्डविन्तना-

—३३३—

वेनोऽग्निपदः केन गृहीत इह दुर्महः । भावो भाष्यस्य आगाधो घटद्वयत चारलम् ॥

# KENOPANISHAD

## FIRST KHANDA

"I bow down to Raṅgarāmānuja Muni, by whom have been written the excellent commentaries on the Upaniṣads according to the school of Śrī Rāmānuja."

- I. 1. KENEṢITAM PATATI PREṢITAM MANAH  
KENA PRĀṆAU PRATHAMAH PRAITI YUKTAH  
KENEṢITĀM VĀCAM IMĀM VADANTI  
CAKṢUḤ ŚROTRAM KA U DEVO YUNAkti.

By whom does mind being prompted grasp the desired (object) ?<sup>1</sup>

By whom impelled does the chief breath move about ?

By whom instigated is the speech spoken ?

And who indeed is the Lord who impels the eye (and) the ear ?

### COMMENT :

"Let my añjali go to the Beauty (Lord) of Añjanādrī<sup>2</sup>, of the hue of *ataśī*<sup>3</sup> flower-bunch, with His chest adorned with Lakṣmī. "

1. In this verse we have no clear mention of the individual soul (jīva), since only the *karaṇas* are enumerated. Still the use of the word '*vadanti*' in the active plural intimates the fact that the questioner is aware of the finite souls which are unable to control or direct the movements of their *karaṇas* as such. Hence the mention of the '*Ka u Deva*' or godhead whose knowledge is being sought by the disciple. The word *devāḥ* (plu.) is used sometimes to mean the sense-organs as in the *Pañcāgni-vidyā* (Ch. Up. V. 5. 2)

Madhva puts the question in the mouth of Rudra and the teacher addressed is taken to be Brahmi. The mention of some sensory and motor organs is to be taken to include all the others not mentioned. Further the names, mind, breath, eye, ear and speech are said to denote the *Devatās* of those sensory and motor organs. The Ultimate and Direct Lord of all is the Person or Godhead about whom this question is asked. This has obviously a reference to the Kena III and IV - the parable of Agni, Vāyu and Indra.

2. One of the seven Hills at Tirupati

3. *Ataśī* is common flax which puts forth blue flowers. Linseed oil is prepared from *ataśī* seeds.

“Prostrating to Vyāsa, Rāmānuja and other teachers,<sup>1</sup> I shall write this commentary on the Tālavakāropaniṣad.”

In order to teach the nature of the Supreme Self by means of question and answer,<sup>1</sup> the topic is initiated here thus :

*Keneṣitam*...The intention is “By Whom being impelled does the mind go to its objects ?”

*Iṣitam* : the desired, intended,

*prathamah prāṇah* : the breath, the most important among the breaths,

*Kena yuktaḥ* : By whom impelled,

*praiti* : Moves about constantly,

And

*Kena vā preṣitām* : By whom verily instigated

*imām vācam* (avalambya) : (resorting to) this speech-organ

*vadanti* (*lokāḥ*) : (the people) speak

*Cakṣuḥ* etc. And who verily is the prompter of the eye and the ear ?

Since these (sense-organs and the chief breath), being inanimate, cannot act without being impelled by the conscient (self), the disciple addresses this question to his Guru. This is the meaning.

The Teacher replies :

- 1 2.     SROTRASYA SROTRAM MANASO MANO VAT  
 . .     VĀCO-HA VĀCAM SA H PRĀNASYA PRĀṆAH  
           CAKSUSAŚ CAKSUR ATIMUCYA DHĪRĀH  
           PRETYĀSMĀL LOKAD AMRTĀ BHAVANTI

That which is the Ear of the ear, Mind of the mind,  
 Indeed the Speech of the speech, that is the Breath of the breath,  
 the Eye of the eye ; on knowing (that) the seers  
 become immortal departing from this world.

1. This avatārika or introduction is for all the verses spoken by the Guru from Kena 1 2 to ‘*Mimāmsyam* etc to’ II. 1.

*Yat* : It is that alone which is the revealer of the eye etc., and which the eye etc., cannot reveal and that whose existence (*pṛāṇanam*) is not dependent upon breath.

*iti evam atimucya* : Knowing this (truth)

*asmāt lokāt* : from this world

*pretya* : passing through the path of the Arcis etc.,

*amṛtā bhavanti* : (they) become freed. This is the sense. This same is further expatiated :

1. 2. NA TATRA CAKṢUR GACCHATI NA VĀG GACCHATI NO MANAH  
NA VIDMŌ NA VIJĀNĪMO YATHAITAD ANUŚIṢYĀT

There the eye does not go,

Speech does not go, nor the mind :

Then how is this to be taught ? the reply is

" We know it not (through the inner organ) : nor know it (through outer organs) . thus should one teach this ".

A teacher asked as to what it is, should teach that it (self) is knowable neither through the inner nor through the outer organs.

If that is Unknowable altogether, will not it become a non-entity (*uccha*) ? And further it may result that one need not go to a teacher seeking to be taught knowledge of Brahman (that cannot be taught). The answer is as follows:

1. 4. ANYAD EVA TAD VIDITĀD ATHO AVIDITĀD ADHI  
ITI ŚUŚRUMA PŪRVEṢĀM YE NAṢ TAD VYĀCACAKṢIRE

It is quite different from the known :

Also above the unknown ;

Thus have we heard from those Ancients

Who explained that to us.

*Ye* : We have heard from those ancient teachers of ours who taught us the Brahman, these words that ' It is different from that which they fully knew and different from that which

they altogether knew not, and that Brahman is of such a nature.' 'This is the meaning.'

This is further elaborated :

- I. 5. YAD VĀCĀ' NABHYUDITAM  
YENA VĀG ABHYUDYATE  
TAD EVA BRAHMA TVAM VIODHI  
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which is not told by speech  
By Which the speech is spoken  
That alone know thou as Brahman  
Not that which (people) worship as 'this'.

- I. 6. YAN MANASĀ NA MANUTE  
YENĀHUR MANO MATAM  
TAD EVA BRAHMA TVAM VIODHI  
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE.

That which (one) thinks not with mind  
By Which (they) say the mind is thought  
That alone know thou as Brahman  
Not that which (people) worship as 'this'.

- I. 7. YAC CAKṢUSĀ NA PAŚYATI  
YENA CAKṢUMSI PASYATI  
TAD EVA BRAHMA TVAM VIODHI  
NEDAM YAD IDAM UPĀSATE.

1 Kena I. 4 This shows that instruction is the means for knowing Him. Saṅkara takes the view that *nirguna* Brahman is instructed here.

Tat viditāt anyad eva hi Viditam nāma yat vidit-ktiyāḥ stīśayena āptam, Tat vidikṛyākarmabhūtam k vacit kinat kasyacit viditān syāt iti sarvameva vyākṛtam viditam eva. Tat tasmāt anyat ityarthah

Aviditam ajūṣtam tarhi iti prāpte jha. Atho aviditāt vidita-viparītāt avyākṛtāt avidyālakṣaṇāt vyākṛtabhijāt. Adhiti uparyarthe lakṣanayā anyad ityarthah... Yad viditam tad alpam martyam dāhkhātmaṁ ceti heyam. Tasmāt viditāt anyat Brahma ityukte tu aheyaṭvam uktam syāt. Tathā aviditāt adhityukte anupādeyaṭvam uktam syāt Kāryartham hi kāraṇam anyat anyena upadiyate. Atāśca na veditūḥ anyasmai prayojanāya anyat upādeyaṭm bhavati. Ityevam viditāviditābhyām anyad iti heyopādeyaṭmāśedhena svātmano' nyabrahmavisaya-jyūṣāśāśasyasya nīvartitā syāt Na hi anyasya svātmanah viditāviditābhyām anyatvam vasiṇnah sambhavadīti āstī Brahma ityēṣa vākyārthah

That which (one) sees not with the eye  
 By Which the eyes see  
 That alone know thou as Brahman  
 Not that which (people) worship as 'this'.

1 8. YAT ŚROTREṆA NA ŚRNOTI  
 YENA ŚROTRAM IDAM ŚRUTAM  
 TAD EVA BRAHMA TVAM VIDDHI  
 NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which one hears not through the ear  
 By Which this ear is heard  
 That alone know thou as Brahman  
 Not that which (people) worship as 'this'

1 9. YAT PRĀṆENA NA PRĀṆITI  
 YENA PRĀṆAH PRĀṆIYATE  
 TAD EVA BRAHMA TVAM VIDDHI  
 NEDAM YAD IDAM UPĀSATE

That which does not exist through prāṇa  
 By Which prāṇa is made to exist  
 That alone know thou as Brahman  
 Not that which (people) worship as 'this'.

Know thou that alone is Brahman which is impossible of revealment by speech etc., and that which reveals speech and the sense-organs. The meaning is That thing which people worship as if it is fully known as 'this', like the gooseberry in the palm (of one's hand) is not Brahman.

This is the interpretation to be adopted in the following mantras (also).

*jñātvāśaśvāṁ paśyati* : sees : the meaning is 'see',<sup>1</sup> because of parity with that which preceded and with that which follows.

*Yat prāṇena prāṇīyate* : was made to exist is the meaning.

END OF THE FIRST KHANDA

1. *upāsate* being plural the commentator interprets 'paśyati' as 'paśyanti'. vide sanskrit notes

2. *prāṇitam ityarthah* is the reading found in the Tel. ed 1899. & N ed. grantha. The reading obviously should be *prāṇīta ityarthah*.

## SECOND KHANDA

The teacher addresses the disciple : " If you think I know well the form of Brāhman, it is not so ".

11. 1. YADI MANYASE SUVIDETI DABHRAM EVĀPI  
NŪNAM TVAM VETTHA BRAHMAÑO RŪPAM  
YAD ASYA IVAM YAD ASYA DEVESU. ATHA  
NU MĪMĀMSYAM EVA TE MANYE VIDITAM.

If you think 'I know (It) well', indeed what form of this Brahman you know (in this world) (and) what form (of this Brahman) you know in gods is verily very slight. Now then it is yet to be investigated. I think (It is) known (to me).

Of this Brahman what form you know in this world that indeed is very slight.

*Dabhram* : *alpam* : very slight.

And what form you know in gods that form of Brahman known to you also is very little. Not all the form of Brahman is known to you. Only hereafter it is to be investigated. Till now it was not fully discussed. This is the meaning.

Hearing this statement and having fully investigated, the pupil says, *Manye viditam* :<sup>1</sup> I think It is known to me. I think It known alone.

(The Teacher) How ?

(The pupil replies)

1. It is interpreted as one sentence or as the speech of the teacher himself by HANS OERTEL in his edition and translation of the *Jaiminiya Upaniṣad Brāhmaṇa* (JAOS XVI. 1. p. 216) cf. *Thirteen Principal Upanishads*. HUME, Footnote 3 on p. 336 According to Śāṅkara and Raṅgarāmāṇja the last two words and the following verse are put into the mouth of the pupil. When '*manye viditam*' are the words of the teacher alone, it follows that the passage is spoken by the teacher himself. Even though Śāṅkara and R.R. place these two words and the stanza following it in the mouth of the pupil, both of them place the subsequent stanzas in the mouth of the Veda Puruṣa.



- 11.2. NĀHAM MANYE SUVEDETI NO NA VEDETI VEDA CA  
YO NAS TAD VEDA TAD VEDA NO NA VEDETI VEDA CA

I do not think I know It well

Nor that I do not know, and I know.

Whoever amongst us knows that which was referred to  
as 'Nor that I do not know and I know' knows that.

I do not think that I know it fully nor even that I do not know. The meaning is that it is not completely known but that some knowledge of it is had.

*yo nas tad veda...* he who amongst us, students, knows that thing which was referred to as "*No na vedeti veda ca*" knows that Brahman, is the meaning.

- 11.3. YASYĀMATAM TASYA MATAM MATAM YASYA NA VEDA SAH  
AVIJĀTAM VIJĀTAM VIJĀTAM AVIJĀTAM

Who thinks It is not thought of, by him It is thought of.

Who thinks It is thought of, he does not know (It).

It is not known by those who (think they) know.

It is known by those who (think they) do not know.

*yasyāmatam*: He who does not think of Brahman as limited he knows Brahman. But he who thinks of Brahman as limited he does not know: this is the meaning.

*Avijātam...* To those who have the knowledge of Brahman limited-as-this-much, Brahman is unknown. To those who have not this knowledge of Brahman limited-as this-much, Brahman is known. This is the meaning.

This is stated by the great *Bhāṣyakāra* (Śrī Rāmānuja): "Since the scripture 'From Which speech returns together with the mind not attaining (It)' teaches the Brahman as the limitless and as possessing countless qualities, as one that is incapable of being apprehended as limited in any manner, it is said that to those who know Brahman limited-as-this-much, Brahman is unknown and unthinkable because Brahman is limitless. Otherwise the statement regarding its being thought of and cognized 'By him who thinks It is not thought of It is

thought of; It is not known by those who (think they) know' gets contradicted."<sup>1</sup> (*Śrī-Bhāṣya*. I. I. 1).

Now therefore the statement regarding Its not being cognized has reference to Its being beyond fullest comprehension, and not to Its being completely beyond comprehension. This can be seen. If this be so the consequence will be that the texts "The knower of Brahman attains the Transcendent" (*Tait. Up.* II. 1.) "Knowing Him thus one transcends death", will have no meaning, and these Vedānta texts can have no purpose.

II 4. PRATIBODHAVIDITAM MATAM AMRTATVAM HI VINDATE  
ATMANĀ VINDATE VIRYAM VIDYAYĀ VINDATE 'MRTAM

(The Immortal) definitely comprehended  
makes one attain verily immortality.  
Through the Self (one) attains strength  
(and) through knowledge (one) attains the Immortal.

*Pratibodha* means definite comprehension. The nature of the Brahman, the Immortal, known as possessing the distinctive qualities of truth, knowledge, infinity and etc., brings immortality to its worshipper according to the principle of *Tat Kratu* (*Ch. Up.* III. 14. 1). The root *vid* here implies the causal (*antar-bhāvita-nyarthah*).

The manner in which one is made to attain (the Immortal) is next spoken of: *Ātmanā*.....

In the manner spoken of in the text "Let that God cause us to come into contact with good remembrances" (*Tait. Nār.*), one attains strength conducive to the accomplishment of knowledge through the Supreme Self Who is pleased. The meaning is that one attains immortality through knowledge that is obtained through the strength granted by the Supreme Self through His Grace.

The teacher imparts the urgency of such knowledge of Brahman :—

II. 5. IHA CED AVEDID ATHA SATYAM ASTI  
 NA CED IHĀVEDID MAHATĪ VINAŚTĪH  
 BHŪTEṢU BHŪTESU VICITYA DHĪRĀH  
 PRETYĀSMALLOKĀD AMṚTĀ BHĀVANTI.

If (one) in this (very birth) has known the truth  
 then (one) is. If (one) in this (very birth) has not known (It)  
 (then) great is the destruction.

In each and every being having found (It) the seers  
 on departing from this world become immortal.

If in this very birth one has known the Brahman only  
 then does one live. In the absence of knowledge of this truth  
 (Brahman), non-existence happens to the soul.<sup>1</sup> Since this  
 follows from the text "Non-existent indeed is one if one knows  
 not Brahman. If one knows that there is Brahman (then)  
 they consider that one as existent." (*Tait. Up.* II. 5) This  
 can be seen.

*bhūteṣu bhūteṣu*: The Wise having determined the  
 Supreme Self that is in all beings as different from all others,  
 attaining the Supreme Self through the path of the *Arciṣ* etc.,  
 on departing from the world, become Immortal. This is the  
 meaning.

END OF THE SECOND KHANDA.

### THIRD KHANDA

With reference to what was intimated in the passage  
 "One attains strength through the Self", the teacher narrates  
 a story.

III. 1. BRAHMA HA DEVERHYO VIJGYE TASYA  
 HA BRAHMAṆO VIJAYE DEVĀ AMAHĪYANTA.  
 TA AIKṢANTĀSMĀKAM EVĀYAM VIJAYAH.  
 ASMĀKĀMEVĀYAM MAHIMETI.

1. The text in all editions runs: *san bhavati satyaḥ. jñānābhāve.....*;  
 The reading should be: *san bhavati.*

Brahman it is said won (a victory) for the gods. At the victory of that Brahman the gods were adored. They thought that the victory was their's alone (and) that power was their's alone.

The highest Self in order to help the devas (gods) overcame their foes, the asuras etc. : When there was the victory by the Brahman, the gods were honoured. The gods thought that the victory over the asuras was their own deed and that the power etc., needed for it was their's.

III. 2 TADDHAIŚĀN VIJAJĀNU. TEBHYO HA PRĀDURBABHŪVA.  
TANNA VYAJĀNATA KIM IDAM YAKṢAM ITI.

It (Brahman) knew (of that) of them: (It) manifested (Itself) to them. They knew It not: "What wonderful being is It?"

The meaning is that God became aware of this their vanity. In order to favour those gods, that Brahman manifested Itself in the form of a *Yakṣa* (Wonderful Being)<sup>1</sup> "What the nature of this *Yakṣa* is:" this the gods did not know.

*na vyajānanta*: did not know is the meaning.

III 3 TE 'GNIM ABRUVAN JĀTAVEDA ETAD VIJĀNĪHI  
KIM ETAD YAKṢAM ITI TATHETI.

They (the gods) said to Agni "O *Jātavedas*! (Thou who knowest all the beings born) find out what this *Yakṣa* is?" He said "Yes".

III 4. TAD ABHYADRAVAT. TAM ABHYAVADAT KO SĪTI AGNIR  
"VĀ AṆĀM ASMĪTYABRAVIJJĀTAVEDĀ VĀ AṆĀM ASMĪTI.

He ran to It. It spoke to him "Who art thou?". He replied "I am indeed Agni. I am verily *Jātavedas* (the knower of all beings born.)"

*Te agnim...* They said "O *Jātavedas*! Find out us to what this *Yakṣa* is." Consenting he went near that *Yakṣa*. Being

1. cf. *Rg Veda* VII 88 G. where this name is applied to *Varuṇa* Mīyin is the meaning cf *Rg Veda* X. 88. 13 (*Yaksasyādhiyaksām*);

questioned as to who he was he mentioned his two widely-known names Agni and Jātavedas.

- III. 5. TASMĪNSTVAYI KIM VĪRYAM ITI. APĪDAM SARVAM  
DĀNEYAM YAD IDAM PṚTHIVYĀM ITI.
- III. 6. TASMAI TRṆAM NĪDADHĀVETAD DAHETI. TAD UPĀ-  
PREYĀYA SARVAJAVENA. TANNASASĀKA DAGDHUM.  
SA TATA EVA NIVAVṚTE NAITAD ASĀKAM VIJÑĀTUM  
YAD ETAD YAKṢAM ITI.

"In thee of such (greatness) what strength is there?" It asked. (Agni replied). "Whatever is on this earth all that I can burn." It cast towards him a blade of grass saying "Burn this." (He) rushed up to it with all speed. (He) was not able to burn (it). He withdrew from It saying "I could not find out what this Yakṣa is."

Agni being questioned by the Yakṣa "In what lies your skill?" replied "I have the ability to burn all that is on the earth."

"If so burn this blade of grass" spoken to thus by the Yakṣa, (Agni) approaching it with all speed withdrew unable to burn it. This is the meaning.

*upapreyūya*: went near is the meaning.

"I could not find out who this Yakṣa is": thus (He) spoke to the gods, is to be added.

- III. 7. ATHA VĀYUM ABROUVAN VĀYAVETAD VIJÑĀHI KIM ETAD  
YAKṢAM ITI. TATHETI.
- III. 8. TAD ABHIVADRAVAT TAM ABHIVAVADAT KO 'SITI VĀYUR VĀ  
AHAM ASMĪ TYABRAVĪN MĀTARIŚVĀ VA AHAM ASMĪTI
- III. 9. TASMĪNSTVAYI KIM VĪRYAM ITI. APĪDAM SARVAM ĀDADĪ-  
YAM YAD IDAM PṚTHIVYĀM ITI
- III. 10. TASMAI TRṆAM NĪDADHĀVETAD ĀDATASVETI. TAD UPĀPRE-  
YĀYA SARVAJAVENA. TANNA SASĀKADĀTUM. SA TATA EVA  
NIVAVṚTE NAITAD ASĀKAM VIJÑĀTUM YAD ETAD YAK-  
ṢAM ITI

Then they told Vāyu "O Vāyu! Find out who this Yakṣa is!" He said "Yes."

He ran up to It. It spoke to him "Who art thou?" He said "I am indeed Vāyu. I am verily Mātariśvan."

"In thee of such (greatness) what strength is there?" "Whatever is on this earth all that I can carry off."

It cast a blade of grass towards him saying "Carry this off." (He) rushed up to it with all speed. He could not carry it off. He withdrew from it saying "I could not find out what this Yakṣa is."

III. 11. ATHENDRAM ABRUVAN MAGHAVANNETAD VIJĀNIHI KIM  
ETAD YAKSAMITI. TATHETI. TAD ABHYADRAVAT. TASMĀT  
TIRODADHE.

"Then they said to Indra "O Maghavan! Find out what this Yakṣa is." "Yes," he said. He ran up to it. It disappeared from him.

*Tasmāt* : from his vicinity. The meaning is that it became invisible, so that there might not be any humiliation (to him) (*garvabhanga*).

III. 12. SA TASMINNAIVĀKĀṢE STRIYAM ĀJAGĀMA BAHUSOBHA-  
MĀNĀM UMĀM HAIMAVATIM. TĀM HOVĀCA KIM ETAD  
YAKSAM ITI

He at the same place came near a lady, very effulgent, Umā Haimavatī (daughter of Himavat). He asked her "What is this Yakṣa?"

In that same place Indra seeing Pārvatī, the daughter of Himavat, radiant with many ornaments, who manifested herself out of grace to Indra, approaching her with the idea that she knew everything questioned her "What is this Yakṣa?"

## FOURTH KHANDA

IV. 1. SĀ BRAHMETI HOVĀCA BRAHMAṆO VĀ ETAD VIJAYE  
MAHĪYADHVAM ITI. TATO HAIVA VIDĀṆCAKĀRA  
BRAHMETI.

She said "(This is) The Brahman. You are thus honoured at the victory of Brahman." Then he knew that (It was) Brahman.

The very Brahman manifested Itself in the yakṣa-form to remove your delusion. On account of the Victory which belongs to Brahman you are being honoured. Therefore the conceit that "We ourselves achieved this Victory" must be abandoned. This is the meaning.

*Tato ha*: That It was Brahman he knew due only to Her instruction is the Meaning.

IV. 2. TASMĀD VĀ ETE DEVĀ ATTITARĀM IVĀNYĀN DEVĀN  
YADAGNIR VĀYUR INDRAH. TĪ HYENAN NEDIṢṬ-  
HAM PASPRŚUS TE HYENAT PRATHAṆO VIDĀṆ-  
CAKĀRA\* BRAHMETI.

Indeed therefore these gods, Agni, Vāyu, and Indra, are superior to all the other gods. Since they had the closest contact with It, and since they first knew that It was Brahman.

Due to this very cause these Agni, Vāyu and Indra alone are verily superior to all the others.

*iva* means *eva*, only. Verily superior is the meaning.

*hi*: because

*nediṣṭham*: The Brahman that was near.

*pasprśuḥ*: had seen.

1. The *ataḥ* in the place at which it appears in the text of the commentary is not appropriate. Instead it has to be transferred to the beginning of the next sentence.

2. The subject is in the plural whereas the verb is in the singular. This unique usage is adopted perhaps to reveal that whilst all the three gods saw the Brahman, only one of them, Indra, knew him as the God from *Umā*, the other two and the rest having come to know It as such from *Indra*.

VI. TADDDHA TADVANAM NĀMA TADVANAM ITYUPĀSITAVYAM  
SA YA ETAD EVAM VEDĀBHI HAINAM SARVĀNI BHŪTĀNI  
SAMVĀNCHANTI.

That (Brahman) is *Vana*<sup>1</sup> by name. One should meditate upon It as *Vana*. He who knows this thus, him all beings fully seek.

*Tad tad vanam* : That Brahman possessing such greatness is of the name of *Vana* because of Its being *Vananiya* desirable, covetable. Therefore that Brahman should be meditated upon as *Vana*. This is the meaning.

The teacher then teaches the fruit of the meditation (of It) as *Vana*. The meaning is that he (meditator) is desired by all<sup>2</sup>

IV. 7. UPANIṢADAM BHO BRŪHITI. UKTĀ TA UPANISAD. BRĀHMĪN  
VĀVA TA UPANISADAM ABRŪMETI.

(The pupil) then asked "Please teach me the Upaniṣad."  
(Teacher) replies: "We have taught you the Upaniṣad.  
Verily the Upaniṣad that relates to Brahman."

Whilst the fact remains that one attains strength through the Self (Brahman), on the pupil having asked "Please teach me the Upaniṣad which declares the means of attaining God's grace which causes the attainment of Brahman," the other (namely teacher) says "We have taught you the Upaniṣad that relates to Brahman."<sup>3</sup>

1 Śaṅkara. *Tadvanam* : *tasya vanam tad-vanam* *Ataḥ tadvanam nāma prākhyātam Brahma.*

2 IV. 7. *Brūhmīn* is interpreted in Śaṅkara's *Vākya-bhāṣya* to mean the Upaniṣad that belongs to the Brahman caste *Adhunā brāhmīn vava te tubhyam brahmano brāhmanajāteḥ Upaniṣadam abrūma vakṣyāmaḥ* *ityarthah*

In his *Pada-bhāṣya* he says that *tapas*, *karma*, etc., are not in any way required by the Upaniṣad already taught as helpful to the knowledge so far instructed as he finds that the Upaniṣadic instruction concludes here alone : *namu nīvadhāranam idam yato 'nyadvaktavyamityāha. Tasyai tapo dama ityadi. satyam vaktavyam ucyaḥ śāryeṇa. na tuktupanisaccheṣatayā tatsahakāri sādhanāntarābhiprāyeṇa vā. Kṛtsu brahma-vidyāprāpiyupāya- bhiprāyeṇa.*



We have already taught you the important Upaniṣad that instructs you about Brahman. Therefore the important Upaniṣad has already been taught.

If you wish to hear the Upaniṣad concerning the subsidiaries (to the *Brahma-vidyā*), I shall teach you. This is the idea.

IV. 8. TASYAI TAPO DAMAḤ KARMA CA PRATIṢṬHĀ VEDĀḤ  
SARVĀṄGĀNI SATYAM ĀYATANAM

Austerity, Continence, and Action are the means for getting established (in Brahman). Vedas, (and) all its subsidiaries, (and) truth, are Its abode.

*tasyai tapo damaḥ karma ca* : The means of the Upaniṣad already described are *tapas* which means the emaciation of the body, the restraint of the organs and the performance of actions (such as Agnihotra etc.), (*nityanaimittika*).

*pratiṣṭhā* : means of getting the Brahman's knowledge called Upaniṣad established.

*Vedāḥ* : The Vedas with their six subsidiaries and truth-speaking are the cause of birth of Brāhmīc knowledge. This is the meaning.

IV. 9. YO VĀ ETĀM VEDĀPAHATYA PĀPMĀNAM ANANTE SVARGE  
LOKE JVEYE PRATITIṢṬHĀTI PRATITIṢṬHĀTI

Whoever knows this (Upaniṣad), shorn of his sins, establishes himself in the Svarga world, infinite and transcendent

*Etām* : He who knows this Brahman-knowledge with the *pratiṣṭhā* (means) and *āyatana* (abode) described already, shaking off all his sins gets established in the svarga-world that is, the Vaikuṇṭha world, the most transcendent, beyond the limitations of time. This is the meaning.

*Svargaloka* : The term 'svargaloka' means the world of Bhagavān on account of co-mention with the words 'Infinite' and 'most transcendent.'

VI. 6. TADDHA TADVANAM NĀMA TADVANAM ITYUPĀSITAVYAM.  
SA YA ETAD EVAM VEDĀBHI HAINAM SARVĀNĪ BHŪTĀNĪ  
SAMVĀNCHANTI.

That (Brahman) is *Vana*<sup>1</sup> by name. One should meditate upon It as *Vana*. He who knows this thus, him all beings fully seek.

*Tad tad vanam* : That Brahman possessing such greatness is of the name of *Vana* because of Its being *Vananiya* desire-able, covetable. Therefore that Brahman should be meditated upon as *Vana*. This is the meaning.

The teacher then teaches the fruit of the meditation (of It) as *Vana*. The meaning is that he (meditator) is desired by all<sup>2</sup>

IV. 7. UPANIṢADAM BHO BRŪHITI. UKTĀ TA UPANIṢAD. BRĀHMĪM  
VĀVA TA UPANIṢADAM ABRŪMETI.

(The pupil) then asked "Please teach me the Upaniṣad."

(Teacher) replies: "We have taught you the Upaniṣad.

Verily the Upaniṣad that relates to Brahman."

Whilst the fact remains that one attains strength through the Self (Brahman), on the pupil having asked "Please teach me the Upaniṣad which declares the means of attaining God's grace which causes the attainment of Brahman," the other (namely teacher) says "We have taught you the Upaniṣad that relates to Brahman"<sup>3</sup>

1. Śankara - *Tadvanam . tasya vanam tad-vanam . Atas tadvanam nāma prakhyātam Brahma.*

2. IV. 7. *Brāhmīnī* is interpreted in Śankara's *Vākya-bhāṣya* to mean the Upaniṣad that belongs to the Brahman caste. *Adhuna brāhmīn vava te tubhyam brahmano brāhmanajāteḥ Upaniṣadam abrūma vakṣyamaḥ* ityarthah

In his *Paṇḍita-bhāṣya* he says that *tapas*, *karma*, etc., are not in any way required by the Upaniṣad already taught as helpful to the knowledge so far instructed, as he finds that the Upaniṣadic instruction concludes here alone : *nanu nīvadhīranam idam yato 'nyadvaktavyamityāha . Tasyai tapo dāma ityadi . satyam vaktavyam ucyaṭa śākyeṇa . na (ukt)opaniṣadcheṣatayā tat-sahakārī siddhantīnītarābhīprāyeṇa vi . Kṛtsu brahmanādyaprāptyupāya bhīprāyeṇa .*

We have already taught you the important Upaniṣad that instructs you about Brahman. Therefore the important Upaniṣad has already been taught.

If you wish to hear the Upaniṣad concerning the subsidiaries (to the *Brahma-vidyā*), I shall teach you. This is the idea.

IV. 8. TASYAI TAPO DAMAḤ KARMA CA PRATIṢṬHĀ VEDĀH  
SARVĀṅGĀNI SATYAM ĀYATANAM.

Austerity, Continence, and Action are the means for getting established (in Brahman). Vedas, (and) all its subsidiaries, (and) truth, are Its abode.

*tasyai tapo damaḥ karma ca* : The means of the Upaniṣad already described are *tapas* which means the emaciation of the body, the restraint of the organs and the performance of actions (such as Agnihotra etc.), (*nityanaimittika*).

*pratiṣṭhā* : means of getting the Brahman's knowledge called Upaniṣad established.

*Vedāḥ* : The Vedas with their six subsidiaries and truth-speaking are the cause of birth of Brāhmic knowledge. This is the meaning.

IV. 9. YO VĀ ETĀM VEDĀPAHATYA PĀPMĀNAM ANANTE SVARGE  
LOKE JYEYE PRATITIṢṬHATI PRATITIṢṬHATI.

Whoever knows this (Upaniṣad), shorn of his sins, establishes himself in the Svarga world, infinite and transcendent

*Etām* : He who knows this Brahman-knowledge with the *pratiṣṭhā* (means) and *āyatana* (abode) described already, shaking off all his sins gets established in the svarga-world that is, the Vaikunṭha world, the most transcendent, beyond the limitations of time. This is the meaning.

*Svargaloka* : The term 'svargaloka' means the world of Bhagavān on account of co-mention with the words 'Infinite' and 'most transcendent.'

*"Let that Rāmānuja, the great Muni, the munificent,  
the wind to the cotton of mere debators who  
frequent the paths of Vāmāgama, the wrong  
scriptures, who brought into being the  
nectar of Bhāṣya out of love for  
the welfare of the gods on  
earth, bless my work."*

